

HALİL B. AHMED EL-FERÂHÎDÎ
(İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)

Rıdvan YEŞİLYURT

Yüksek Lisans Tezi
Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ
2015
Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

Rıdvan YEŞİLYURT

**HALİL B. AHMED EL-FERÂHÎDÎ
(İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ**

ERZURUM-2015

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

28/12/2015

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

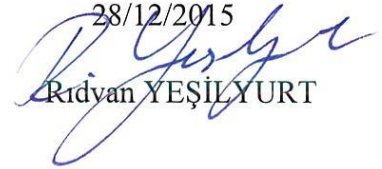
BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "HALİL B. AHMED EL-FERÂHÎDÎ (İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebî Kişiliği)" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28/12/2015

Ridvan YEŞİLYURT

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ danışmanlığında, Rıdvan YEŞİLYURT tarafından hazırlanan bu çalışma 28/12/2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami BAKIRCI

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Yakup CİVELEK

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 28 / 12 / 2015

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
RESİMLER DİZİNİ	VII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	IX

GİRİŞ

I. HALİL B. AHMED'İN YAŞADIĞI DÖNEM	1
A. Siyasi Hayat.....	1
B. Edebi Hayat	5

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN İLMÎ HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HALİL B. AHMED'İN HAYATI	9
1.1.1. Doğumu ve Gençliği	9
1.1.2. Vefatı	11
1.1.3. İlmî Hayatı.....	11
1.1.4. Kendini İlime Adaması	17
1.1.5. İlmî Yöntemi	20
1.1.6. İlim Talep Ettiği Yerler	21
1.1.6.1. Toplantı Meclisleri.....	21
1.1.6.2. el-Mirbed	23
1.1.7. Eğitimi	25
1.1.7.1. Hocaları.....	26
1.1.7.1.1. İsa b. Ömer es-Sekâfi.....	26
1.1.7.1.2. Ebû 'Amr b. el-'Alâ'	26
1.1.7.1.3. Aḥfeş el-Ekber	27
1.1.7.1.4. Ebû Eyyûb es-Saḥtiyânî.....	27
1.2. HALİL B. AHMED'İN ESERLERİ.....	28
1.2.1. Kitâbu'l-'Ayn	28

1.2.2. Kitâbu'n-Naḥṭ ve'ş-Şekl.....	30
1.2.3. Aruz	33
1.2.4. Kitâbu'l-Îḳâ' ve Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ.....	35
1.2.5. Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv	35
1.2.6. El-Ḥurûf.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	44
2.1.1. Halil b. Ahmed ve Dil Bilim	45
2.1.1.1. Sözlükbilim/Lügatçilik	45
2.1.1.2. Lügatlerin Yazılma Sebepleri	48
2.1.1.3. Arap Lügatçiliğinin Merhaleleri	49
2.1.1.4. Sistemlerine Göre Lügat Türleri	51
2.1.1.4.1. Alfabetik Lügatler	51
2.1.1.4.1.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri... 51	
2.1.1.4.1.2. Kelimenin Son Harfi Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri .. 51	
2.1.1.4.1.3. Kelimenin İlk Harfi Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri 52	
2.1.1.4.1.4. Kelimenin Okunduğu Gibi Tertip Edilen Lügatler ve Müellifleri..... 52	
2.1.1.4.2. Mevzûî Lügatler	52
2.1.1.4.2.1. Kur'ân Lügatleri ve Müellifleri..... 53	
2.1.1.4.2.2. Hadis Lügatleri ve Müellifleri..... 53	
2.1.1.4.2.3. Fıkıh Lügatleri ve Müellifleri..... 53	
2.1.1.4.2.4. Çok Konulu Lügatler ve Müellifleri..... 54	
2.1.1.4.2.5. İstılah Lügatleri ve Müellifleri	54
2.1.2. Dil Çalışmaları	54
2.1.2.1. Dilin Oluşumu/Kökeni..... 55	
2.1.2.2. Kelime Türetimi ve Naḥṭ Yöntemi	55
2.1.3. Sesbilim	57
2.1.3.1. Ses ve Harf Kavramları	57
2.1.3.2. Arap Harflerinin Fonetik Özellikleri	58

2.1.3.3. Halil b. Ahmed'in Harfleri Sıralama Yöntemi	59
2.1.3.4. Arap Harflerinin Sıfatları.....	60
2.1.3.4.1. Şahîh (Ünsüz) ve Hevâ'î (Ünlü)	60
2.1.3.4.2. Zulkıyye (Dil ucu) ve Şutm (Tonsuz).....	60
2.1.3.4.3. Mechûr (Ötümlü) ve Mehmûs (Ötümsüz)	61
2.1.3.4.4. İsti'âlâ' (Yükselen) ve İstifâl (Alçalan).....	61
2.1.3.4.5. Mehtût (Vurgulu) ve Meğğût (Baskılı).....	61
2.1.3.4.6. Hafâ' (Gizli).....	61
2.1.3.4.7. Lîn (Yumuşak).....	62
2.1.4. Mûsikî.....	62
2.2. EDEBÎ KİŞİLİĞİ/ŞAİRLİĞİ	64
2.2.1. Halil b. Ahmed'in Şiirleri.....	65
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA	71
ÖZGEÇMİŞ.....	77

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİL B. AHMED EL-FERÂHÎDÎ
(İlmî Hayatı, Eserleri, İlmî ve Edebi Kişiliği)

Rıdvan YEŞİLYURT

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ

2015, 77 sayfa

Jüri: Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ
Prof. Dr. Selami BAKIRCI
Prof. Dr. Yakup CİVELEK

Bu çalışmada ünlü Arap dil alimi, lügatçi ve aruzun kurucusu Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed b. ‘Umer b. Temîm el-Ferâhîdî’nin ilmî hayatı, eserleri ve edebî kişiliği incelenmiştir. Çalışmamıza konu olan ünlü Arap dil bilgini Halil b. Ahmed ile ilgili gerek klasik Arap kaynaklarında, gerekse modern Arap kaynaklarında detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bu sayede, biz de Halil b. Ahmed’in ilmî hayatını, eserlerini ve edebî kişiliğini incelemek amacıyla bu çalışmayı yaptık. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Halil b. Ahmed’in yaşadığı dönem siyasi ve edebi hayat, birinci bölümde Halil b. Ahmed’in ilmî hayatı ve eserleri, ikinci bölümde ise Halil b. Ahmed’in ilmî ve edebî kişiliği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halil b. Ahmed, Aruz, Lügatçilik.

ABSTRACT**MASTER THESIS**

KHALIL IBN AHMAD AL-FARAHIDI
(His Scientific Life, Works, Scientific and Literary Career)

Rıdvan YEŞİLYURT

Advisor: Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ

2015, 77 pages

Jury: Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ
Prof. Dr. Selami BAKIRCI
Prof. Dr. Yakup CİVELEK

In this study, famous Arab philologist, lexicographer and founder of prosody al-Khalil ibn Ahmad al-Farahidi's scientific life, works and literary career were analyzed. Both in classical Arabic resources and in modern resources, it is possible to reach detailed information. By this means, we analyzed al-Khalil ibn Ahmad's scientific life, works and literary career. Our study consist of introduction and two parts. In the introduction part, political and literary life of al-Khalil ibn Ahmad's time; in the first part, al-Khalil ibn Ahmad's scientific life and works; in the second part, al-Khalil ibn Ahmad's scientific and literary career were processed.

Key Words: al-Khalil ibn Ahmad, Prosody, Lexicography.

KISALTMALAR DİZİNİ

h.	: Hicri
m.	: Miladi
b.	: Bin (oğlu)
Hız.	: Hazreti
s.	: Sayfa
ö.	: Ölümlü
Çev.	: Çeviren
vb.	: ve benzeri
ö.	: Ölümlü
tsz.	: Tarihsiz
y.y.y.	: Yayın yeri yok
Sad.	: Sadeleřtiren
vr.	: Varak
Nu.	: Numara
cm.	: Santimetre
vs.	: Ve saire
mad.	: Maddesi

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1.1. Halil b. Ahmed'in Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv Adlı El Yazması	
Eserinin Kapak Sayfası	37
Resim 1.2. Halil b. Ahmed'in Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḥv Adlı El Yazması	
Eserinin Giriş Sayfası.....	38
Resim 1.3. Halil b. Ahmed'in el-Ḥurûf Adlı El Yazması Eserinin İlk Sayfası.....	42
Resim 1.4. Halil b. Ahmed'in el-Ḥurûf Adlı El Yazması Eserinin İkinci Sayfası....	43

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır.

a) Sessizler:

و:û , ا:â , ي:î , س:â

ع:e , ا:i , ا:u

b) Sessizler:

ز:z , ر:r , ذ:z , د:d , ح:h , ج:c , ث:s , ت:t , ب:b , ء:â

ف:f , غ:g , ع:â , ظ:z , ط:t , ض:d , ص:s , ش:ş , س:s

ي:y , ه:h , و:v , ن:n , م:m , ل:l , ك:k , ق:k

Transkripsiyon sistemi açısından ayrıca şu hususlara riayet edilmiştir;

- Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiş olup harf-i tarifler cümle başında da olsa küçük harflerle yazılmıştır. **el-Mu‘cem** gibi.
- Terkip halindeki isim ve lakapların cüzleri ayrı değil, bitişik olarak yazılmıştır. **‘Abdulğafûr** gibi.
- İzâfet terkibi şeklinde bulunan ibarelerde (şahıs adı, kitap adı vs.) ve vaslı gerektiren yerlerde muzâf ve muzâfun ileyhın i‘rabı yazıda gösterilmiştir. **Tefsîru Ğarîbî’l-Kur’âni’l-Azîm** gibi.
- Arapça eser adlarında eserin ilk kelimesinin baş harfî ile eser adı içinde geçen isimlerin baş harfleri büyük, harf-i cerler küçük olarak yazılmıştır. **el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Basra** gibi.
- Anlaşılmasında güçlük çekilmeyen şahıs, ülke, şehir vb. isimlerde transkripsiyon uygulanmamıştır. **Basra, Halil, Muhammed** gibi

ÖNSÖZ

Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed b. ‘Umer b. Temîm el-Ferâhîdî, ya da kısaca Halil b. Ahmed (100/718-175/791), lügat, mûsikî, aruz, nahiv gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapmış büyük bir Arap dil bilginidir. İslam tarihinin en büyük alimlerinden biri olan Halil b. Ahmed, harflerin mahreçlerine göre tertip edilmiş ilk sözlük çalışması yapan, mûsikî alanında ilk çalışmalar ortaya koyan, aruz sisteminin mucidi olan, tüm hayatını ilime adanmış ünlü bir ilim adamıdır. Hayatını ilime adayan Halil b. Ahmed, ürettiği eserlerden bir beklenti içerisine girmemiş, eserlerini sadece ilim için üretmiştir. İlim meclislerinde, panayırarda ve ilmî halkalarda dolaşarak sürekli ilmî meseleler üzerinde yoğunlaşmış müstesna bir alimdir.

Bu çalışmada Halil b. Ahmed’in ilmî hayatını incelemek için Muhammed b. Şâlih Nâsır’ın *Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî el-‘Âlimu’l-‘Abkarî* adlı eserini, Mehdî el-Mahzumi’nin *el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Başra* adlı eserini, Mehdî el-Mahzumi’nin *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A‘mâluhu ve Menhecuhu* adlı eserini ana kaynak olarak kullandık. Halil b. Ahmed’in eserlerinin tahkikli yayınları için Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmîrâ’î tarafından hazırlanan dört ciltlik *Tertîbu Kitâbi’l-‘Ayn’*1, ve Fahreddin Qabâve tarafından hazırlanan *Kitâbu’l-Cumel fi’n-Nahv’*i kullanmaya gayret ettik. Ayrıca Halil b. Ahmed’in eserlerinin el yazmalarını da Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nden temin ederek örnek göstermeye çalıştık.

Çalışmamızın hazırlanmasına teşvik eden, kaynakların temininde yol gösteren saygıdeğer hocam Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ’ye, gerekli tashihlerde yol gösteren Prof. Dr. Selami BAKIRCI’ya, Prof. Dr. Yakup CİVELEK’e ve emeği geçen çalışma arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum-2015

Rıdvan YEŞİLYURT

GİRİŞ

I. HALİL B. AHMED'İN YAŞADIĞI DÖNEM

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönem, Emeviler döneminde 99-101 (717-720) yılları arasında devlet başkanlığı görevini yürütmüş olan Ömer b. Abdülaziz¹ dönemi ile Abbasiler döneminde 170/786 yılında tahta çıkıp yirmi üç yıl göreve devam eden Harun er-Reşid² dönemleri arasını kapsamaktadır.

A. Siyasi Hayat

Ömer b. Abdülaziz görev başına gelir gelmez devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve tabanda meydana gelen ayrışmaları düzeltmeye yönelik ıslahat çalışmaları yapmıştır. İslam toplumunun bünyesinden doğan ve toplumda birçok huzursuzluklara neden olan Hâricî hareketi, Ömer b. Abdülaziz zamanında Irak, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki faaliyetlerini durdurarak, Ömer b. Abdülaziz'e halife olarak biat etmiştir. Ömer b. Abdülaziz kendilerine yakınlık göstermiş, sorunlarını dinlemiştir. Muaviye b. Ebî Sufyan döneminden itibaren başlayan, hutbelerde Hz. Ali'yi yerme faaliyetleri Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılmış ve muhtelif uygulamalarla Hz. Ali taraftarlarının gönlü alınmıştır. Ömer b. Abdülaziz, idarede hiyerarşinin halife, vali, kadı ve vergi memuru şeklinde oluşturulmasına ve iş akışının kolaylığını sağlamaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Ayrıca halk tarafından sevilmeyen, keyfi uygulamalarda bulunarak halka zulmeden yöneticileri, özellikle valileri değiştirerek yerlerine yenilerini tayin etmiştir. Yeni tayin edilen yöneticilerin âlim ve düzgün kişilerden olmasına dikkat etmiştir.³ Kapılarını şikayetçilere açıp, şikayeti olanların kendisine müracaat etmeleri için ilanlar vermiştir.⁴

Halil b. Ahmed'in yaşadığı döneme denk gelen Yezid b. Abdülmelik, 104-105/720-724 yılları arasında hüküm sürmüştür. Yezid b. Abdülmelik döneminde Hâricîler Ömer b. Abdülaziz dönemindeki sükunetlerini bozmuş ve isyan etmişlerdir.

¹ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, 72.

² Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınları, Erzurum 1998, 3.

³ Aycan ve Sarıçam, 74, 75.

⁴ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, 62.

Bu dönemde müslüman olan gayrı Arap unsurlardan yeniden vergi alınmasıyla birlikte Kuzey Afrika'daki Berberîler arasında da huzursuzluklar yaşanmıştır.

Yezid b. Abdulmelik döneminde yapılan seferleri, yeni fetihlerden ziyade ülke içi karışıklıklardan istifade ederek İslam egemenliğine karşı çıkan kesimleri yeniden egemenlik altına alma girişimleri olarak görmek mümkündür.

Ömer b. Abdülaziz döneminde duraklayan Anadolu seferleri, Yezid b. Abdulmelik döneminde yeniden başlamıştır. Ancak bu seferler, büyük hedefleri olan seferlerden ziyade, Bizans'ı taciz etme amacı güden seferlerdir.

Daha sonra tahta çıkan Hişam b. Abdulmelik 105-125/724-743 yılları arasında hüküm sürmüştür. Hişam b. Abdulmelik, Emevi devlet başkanlarından Muaviye b. Ebî Sufyan ve Abdulmelik b. Mervan gibi yaklaşık yirmi yıl süreyle hüküm sürmüştür. Kardeşi Yezid b. Abdulmelik öldükten sonra Şam'a bağlı bir yerleşim merkezi olan Rusâfe'de oturuyordu. Şam'a gelerek devlet başkanlığını üstlenen Hişam b. Abdulmelik, yeniden Rusâfe'ye dönmüş ve burayı yönetim merkezi haline getirmiştir. Kalabalık ve görkemli saray hayatından hoşlanmayan Hişam b. Abdulmelik, Rusâfe'de iki saray yaptırmış ve buraya yerleşmiştir. Hişam b. Abdulmelik bütün gününü devlet işleriyle geçiren iyi bir devlet adamı olmuştur.

Hişam b. Abdulmelik'in vefatından sonra Filistin'den Şam'a gelerek devlet başkanlığı görevini devralan Velid b. Yezid 125-126/743-744 yılları arasında hüküm sürmüştür. Gençlik yıllarını Hişam b. Abdulmelik'in sarayında geçiren Velid b. Yezid ciddiyetsizliği ve sorumsuzluğu sebebiyle saraydan uzaklaştırılmış, Filistin'de yaşamaya zorlanmıştır. Yani Hişam b. Abdulmelik, Velid b. Yezid'i veliahtlıktan uzaklaştırmak istiyor, fakat Emevi ailesi ile bazı ileri gelen yöneticiler bu duruma sıcak bakmıyorlardı. Velid b. Yezid, devlet başkanlığı ile bağdaşmayan bir yaşantı içindeydi. Bu nedenle Emevi aliesi toplanarak Velid b. Yezid'in azledilmesini ve yerine Yezid b. Melik'in tahta çıkarılmasına karar vermiştir.

Yezid b. Velid de 126/744 yılında tahta çıkmış, bir cariyeden doğma ilk Emevi devlet başkanıdır. Biat töreni esnasında Ömer b. Abdülaziz'i örnek aldığını, zorla inşaat yaptırmayacağını, kanal açtırmayacağını, ağır vergi yüklemeyeceğini, bir bölgeden elde edilen gelirin yine o bölgeye harcanacağını, kendilerinin de eşlerinin de kötü yollara sapmalarını engellemek için askerlerin gereğinden fazla orduda tutulmayacağını,

gayrimüslimlere hoşgörülü davranılacağını ve güçsüzlerin güçlü kimselerden yapacakları şikayetleri dinleyeceğini belirtmiştir. Bu vaatlerin yerine getirilmemesi halinde de kendisinin cezalandırılmasını ve azledilmesini istemiştir. Yezid b. Velid, devletin otoritesini sağlamak amacıyla bazı tayinlerde de bulunmuştur. Ancak altı ay kadar kısa bir süre saltanattan sonra ülserden ölmüştür.

Ardından tahta çıkan İbrahim b. Velid 126-127/744 yılları arasında hüküm sürmüştür. İbrahim b. Velid de Yezid b. Velid gibi cariyeden doğma bir Emevi devlet başkanıydı. İbrahim b. Velid'i Şam'dan başka hiçbir bölge halkı halife olarak tanımamıştır.

Ermenistan ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, Yezid b. Velid'in mirasçılarının haklarını koruma bahanesiyle ayaklanmış ve Suriye üzerine yürümüştür. Kısa sürede destekçilerini de artırmıştır. Mervan b. Muhammed, düzenli ordusu sayesinde kendisine karşı gönderilen kuvvetleri mağlup etmiştir. 127/744 yılında Şam'a giren Mervan b. Muhammed, halktan biat almış ve daha sonra İbrahim b. Velid'ten de biat alarak devlet başkanı olmuştur. Mervan b. Muhammed de 127-132/744-749 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁵

Emevi hanedanında Velid b. Yezid'in devrilip öldürülmesiyle başlayan ihtilaller silsilesi, Mervan b. Muhammed'in İbrahim b. Velid'i devirmesiyle devam etmiştir. Aslında Mervan b. Muhammed akıllı, zeki, güçlülere göğüs geren, kültürlü bir devlet başkanıydı. Ancak Mervan b. Muhammed, devletin çöküşü esnasında iş başına gelmesi sebebiyle, devletin çöküşüne engel olamadığı gibi, faydalı işler yapmaya da zemin ve fırsat bulamamıştır. Mervan b. Muhammed yaklaşık beş yıl hüküm sürmüştür. Bu dönemde devlet içinde birçok karışıklıklar mevcuttu. Bir taraftan kabile çekişmeleri, Hâricî isyanları, Hz. Ali'nin torunlarının isyan girişimleri, diğer taraftan da iktidarı ele geçirme amacıyla girişimlerde bulunan bazı hanedan mensupları ile Mervan b. Muhammed'i tanımayan valiler en büyük sorunları teşkil ediyordu. Mervan b. Muhammed, Şam'da halkın biatını aldıktan sonra yönetim merkezini Şam'dan Harran'a taşımıştır. Kısa bir süre sonra Suriye'de bir isyan patlak vermiştir. Daha sonra bu isyan Humus, Şam ve Filistin'e yayılmıştır. Suriye'deki isyanın bastırılmasının ardından Mervan b. Muhammed, Irak'a yönelmiş ve burada da Hâricîler ve Hz. Ali taraftarlarıyla

⁵ Aycan ve Sarıçam, 76-90.

mücadele etmiştir. Mervan b. Muhammed, devletin çeşitli yerlerinde zuhur eden isyanları bastırmaya çalışmıştır. Ancak Emevi hanedanına son verecek Abbasi tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Horasan'da Emeviler'e düşmanca duygular besleyen bütün unsurlar Emeviler'i çökertmek için birleşmiştir. 130/747 yılında Horasan'da Abbasi taraftarlarının yoğunlukta olduğu bazı yerleşim merkezlerinde Abbasiler adına hutbeler okunmaya başlanmıştır. Burada peygamber soyundan bir Abbasi'ye biata çağrılar yapılmaktaydı. 132/749 yılına kadar yapılan savaşlarda Emevi orduları hep mağlup olmuşlar ve Irak'a kadar çekilmişlerdir. Böylelikle Abbasiler'e Irak yolu açılmıştır. 132/749 yılında Abbasi taraftarları Kufe'ye girerek şehri ele geçirmiştir. Bütün Abbasi taraftarları, ülkenin her tarafında yönetimi ele geçirmek için uğraşmışlardır.

Suriye'de sıkışıp kalan son Emevi devlet başkanı Mervan b. Muhammed, Abdullah b. Ali ordusu tarafından yenilgiye uğramıştır. Ordusundan kalan bir miktar asker ile birlikte Musul, Harran, Humus, Şam, Filistin yoluyla Mısır'a kaçmıştır. Ancak Abdullah b. Ali'nin kardeşi Salih b. Ali'nin kuvvetleri, Mervan b. Muhammed'i saklandığı Busayr adlı kilisede yakalamış ve öldürmüştür. Böylece 46/661 yılında Muaviye b. Ebî Sufyan tarafından kurulan Emevi hanedanı yaklaşık bir asır yaşadıktan sonra 132/750 yılında yerini Abbasi hanedanına bırakmıştır.⁶

Halil b. Ahmed'in otuz bir yaşına denk gelen 132/750 yılında, Şam'da Emeviler'in yıkılmasından sonra Kufe'de Abbasi Devleti kurulmuştur.⁷ Bu dönem kurucularının soyuna atfen Abbasiler olarak bilinir. 132/750 yılında başlayan bu dönem 656/1258 yılında Bağdat'ın Moğol hükümdarı Hülagü tarafından işgal edilmesine kadar devam eder.⁸ Abbasi Devleti'nin hüküm sürdüğü bu yaklaşık beş asır, siyasi ve edebî faaliyetleriyle değişik durum ve gelişmeler gösterdiğinden dolayı, I. Abbasi asrı (132/750 – 232/847), II. Abbasi asrı (232/847 - 334/945), III. Abbasi asrı (334/945 - 447/1055), IV. Abbasi asrı (447/1055 - 656/1258) olmak üzere dört dönem içerisinde mütalla edilir.⁹

Abbasiler, siyasi yönden çoğunlukla Arap olmayan unsurlara güvenmişlerdir. Bunların başında kendilerine sadece resmi konularda değil, aynı zamanda önemli idari

⁶ Aycan ve Sarıçam, 90-94.

⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Tarihi'l-Edebi'l-'Arabî*, (1. Baskı), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1986, 515-518.

⁸ Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, 1.

⁹ Ahmet Savran, *Abbasi Edebiyatında Sülûl ve Ebû Bekr es-Sûlî*, (2. Baskı), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1995, 1, 2.

durumlarda da önemli görevler verilen İranlılar gelmektedir. Halifeler kendi danışmanlarını köklü İran ailelerinden gelen kimselerden seçmişlerdir. Hatta kendilerini Arap şeyhlerinin değil de Sasani krallarının halefleri olarak görerek halifenin o zamana kadarki Arap karakterinden sıyrılıp Sasani krallarının imparatorluk sıfatlarını benimsemişlerdir. Kendi ikametgahlarını bile Arap çölü sınırındaki eski Şam'dan İran toprağına taşımışlardır.¹⁰

Halil b. Ahmed'in yaşadığı I. Abbasi asrına bakacak olursak, siyasi hayatta göze çarpan en belirgin hususun, daha önce de belirtildiği gibi Abbasi halifelerinin Araplardan çok yabancılara güvenmeleri ve Arapları yönetimden uzaklaştırmaları olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bu dönemde İranlılar devlet kademelerine yerleştirilmiştir. Mesela el-Mansûr, İranlılardan korkusu nedeniyle Abbasi ihtilalinin liderlerinden Ebû Muslim el-Horasanî'yi öldürtmesine rağmen İranlıları devlet kademesine yerleştirmekten hiç çekinmemiştir. el-Mansûr'dan sonra İranlıların devlet kademelerine yerleşmeleri hız kazanmıştır. Bermekîler, Benû Sehl, Rebî' aileleri gibi pek çok İranlı aile Abbasi devlet yönetiminde vezirlik gibi önemli mevkilerde uzun yıllar bulunmuşlardır.¹¹

Abbasiler döneminin yaklaşık bir asır süren el-Mensûr (ö. 158/775), el-Mehdî (ölm. 169/785), Hârûnu'r-Reşîd (ölm. 193/809), el-Me'mûn (ö. 218/833), el-Mu'tasım (ö. 227/842) ve el-Vâsık (ö. 232/847) dönemleri, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımlardan en parlak dönem olarak nitelendirilmektedir.¹²

Abbasilerin siyasi üstünlüklerini korudukları ve Arap edebiyatının altın devri olarak nitelendirilen I. Abbasi asrı, el-Mütevekkil'in 232/847 yılında hilefete gelmesi ile birlikte kapanmıştır.¹³

B. Edebi Hayat

Emeviler döneminde edebi hayatta adeta bir filizlenme yaşanmıştır. Bu filizlenme fikrî, kültürel ve siyasi hayatta da yaşanmıştır. Yabancı unsurlarla etkileşim içerisine

¹⁰ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev.: Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara 1993, 49.

¹¹ Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, 4.

¹² Reynold A. Nicholson, *A Literary of the Arabs*, Cambridge Üniversitesi Baskısı, Cambridge 1966, 257.

¹³ Savran, 4.

girilmesinden dolayı yabancı dillerde yazılmış kitapların tercüme edilmesi faaliyetlerinin artmasıyla kültürel ve edebî hayatta büyük gelişmeler kayda geçmiştir.

Kültürel ve edebî gelişmeleri sağlayan etmenlerin başlıcaları şunlardır:

1. Cahiliye şiirlerinin miras olarak kalması ve çoğu ulemanın şiir alanında çalışmalar yapması.
2. Kur'an-ı Kerim ve hadis başta olmak üzere Hz. Peygamber ve Hulefa-yı Raşidin'in hayatı, fıkıh ve tefsir gibi İslamî ilimler ile iştilal edilmeye başlanması.
3. Yabancı unsurlarla kültürel etkileşim haline girilmesi.¹⁴

Emeviler devri, kökleri İslam, Grek, Suriye ve İran kültür çevrelerine dayanan ve ilk Abbasi halifeleri zamanında Bağdat'ta gelişen ilimler için de bir filizlenme dönemi olma özelliği göstermektedir. Bu dönemde Arap dili, edebiyat, hadis, tefsir, tarih, fıkıh ve felsefe gibi dinî ve ictimâî ilimlerin yanında, tıp ve kimya gibi müspet ilimlerin de temellerinin atıldığını söylemek mümkündür. Emeviler döneminde bu bilimlerin temelleri atılmamış ve ilmî zeminler hazırlanmamış olsaydı, Abbasiler döneminde son derece parlak ve hızlı gelişmelerin gerçekleşmesi mümkün olamazdı. Ayrıca bu dönemde bilimlerin yanı sıra sanat alanında yaşanan gelişmeler daha sonraki dönemlerde sanatın gelişmesine de yardımcı olmuştur.¹⁵ Önceleri Kur'an-ı Kerim ve hadise hizmet etmek amacıyla sarfedilen gayretler de, daha sonraları maddi menfaat ve ilmî rekabet sebebiyle de hızını artırmıştır.¹⁶

Bu dönemde İslam dünyasının belli başlı yerleri başta Şam olmak üzere Mekke, Medine, Basra ve Kûfe şehirleri canlı ve hareketli birer ilim ve fikir merkezleri haline gelmiştir. Mekke ve Medine şehirleri dinî ilimlerin dışında mûsikî ve şiir sanatının da birer merkezi haline gelmiştir. Basra ve Kûfe şehirleri ise nahiv ve lügat ilimlerinin birer merkezi haline gelmiştir.

Emeviler döneminde nahivle ilk meşgul olan zat, tâbi'în döneminin ileri gelenlerinden Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 94/688) dir. Hz. Ali bu zattan Arap dili üzerine bir eser yazmasını istemiştir. Halil b. Ahmed de yine bu dönemde Ebû'l-Esved ed-

¹⁴ Fârûk eṭ-Ṭayyib el-Beşîr, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Emevî*, (2. Baskı), Câmi'atu'l-'Ulûm ve't-Teknûlûciya, Yemen 2010, 15, 16.

¹⁵ Aycan ve Sarıçam, 124-125.

¹⁶ Naim Hazım Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, 31.

Duelî'den sonra dile hizmet etmeye başlamış, Halil b. Ahmed'in İranlı öğrencisi Sîbeveyh (ö. 180/793) de dil alanında eserler vermiştir. Yine bu dönemde Ebû 'Amr b. el-Alâ' et-Teymî (ö. 154/771)'nin de dil ve edebiyata dair çalışmaları bilinmektedir.¹⁷

Bu dönemde edebiyatın gelişmesinde Emevi halifelerinin edebî faaliyetleri desteklemelerinin katkıları büyüktür. Abbasiler döneminde gelişerek yaygınlaşmış olan ilim ve edebiyat meclisleri Emeviler döneminde ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin edebî belgeleri arasında mektupların önemli bir yeri vardır. Mektuplarda tehdit, nasihat, teşvik, yardım dileme vb. tarzlarda kullanılan ifadeler edebi üslupla yazıldığından, önemli edebî eserler olma özelliği taşımaktadır. Resmî yazılarda dilekçelerin üzerine ve kenarına yazılan tevkiat adı verilen şerhler de önemli edebî ürünlerdir. Hitabet ve belagat, secîli ve ahlakî hutbeler, aşk şiirleri, siyasi şiirler ve nesir de gelişme gösteren edebî ürünler arasında söylenebilir.¹⁸

Halil b. Ahmed'in yaşadığı Abbasiler döneminin edebî hayatına bakacak olursak, Abbasi edebiyatını hazırlayan faktörlerin Emeviler döneminde başladığı söylemek gerekir.¹⁹ Emeviler döneminde başlayan fetih hareketleri, Abbasiler döneminde devam etmiş ve devletin sınırları genişlemiş, yabancı unsurlar da devletin içerisinde yer almıştır. Yabancı unsurların sayesinde de dil ve kültürel anlamda da etkileşim olmuştur.²⁰

Abbasi dönemi edipleri, eserlerinde yeni kurulan devletin ve toplumun ruhunu yansıtmışlardır. Şiirde gazel, kentleşme hayatına ait tasvirler, şarap tasvirleri, erkeklere tegazzül; nesirde de dinî, edebî ve ilmî konularda çok sayıda eserler yazılmıştır. Bu dönem edebiyatında Arapça'nın üslup ve terkîbine, kelimenin özelliklerini anlama bakımından zayıflık girmekle beraber tabirler incelik kazanmış ve çeşitli edebî sanatlarla süslenmiştir.²¹

Bu dönem, yeni bir uygarlığın nimetleri ile yoğrulup, zamanın akışı içerisinde bu uygarlığa ayak uyduran ve onu tamamen sindiren bir dönemdi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Emeviler döneminde ortaya çıkan uygarlık filizleri Abbasiler döneminde

¹⁷ Aycan ve Sarıçam, 124-126.

¹⁸ Aycan ve Sarıçam, 126-129.

¹⁹ Savran, 12.

²⁰ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Asru'l-'Abbâsî el-Evvel III*, (8. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz., 89.

²¹ Savran, 12.

olgunlaşp meyve vermeye başlamıştır. Bu dönemde yetişen insanlar uygarlık nimetlerinden istifade etmelerinin yanı sıra, içinde buldukları çevrenin faziletlerini ruhlarının derinliklerinde hissetmeye başlamışlar ve düşüncelerini de böylelikle geliştirmişlerdir.²²

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemdeki edebî hayatı yukarıda anahatlarıyla anlatmaya çalıştık. Böylelikle diyebiliriz ki Halil b. Ahmed Arap edebiyatının altın çağı²³ olarak nitelendirilen bir dönemde yaşamıştır.

²² Nevzat H. Yanık, *Arap Şiirinde Tasvir*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1995, 103, 104.

²³ Ahmed Hüseyin ez-Zayyât, *Târîhu 'l-Edebi' l-'Arabî*, Dâru Nahdeti Mısır, Kahire tsz., 210.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN İLMÎ HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HALİL B. AHMED'İN HAYATI

1.1.1. Doğumu ve Gençliği

Halil b. Ahmed el Ferâhîdî, Ebû 'Abdurrahman el-Halil b. Ahmed b. 'Umer b. Temîm el-Ferâhîdî veya el-Furhûdî el-Ezdî²⁴ veya el-Ferâhîd b. Mâlik b. Fehm b. Abdullah b. Mâlik b. Naşr b. el-Ezd b. el-Ğavs nisbeleriyle bilinmektedir.²⁵

Halil b. Ahmed h.100 m. 718 yılında doğmuştur²⁶ ancak doğum yerinin Basra veya Umman olduğuna dair bazı farklı görüşler bulunmaktadır.²⁷ Umman kaynaklarında, Halil b. Ahmed'in Umman'da doğduğu, daha küçük yaşta ailesiyle birlikte Basra'ya göç ettiği görüşü de bulunmaktadır. Bu görüşü destekleyen el-Merzubânî, Halil b. Ahmed'in Umman'ın köylerinden birinden olduğunu ve Ezdî Arap asıllı olduğunu, el-Ferâhîd denilen yöreden olduğunu ve kavminin Hâricî olduğunu ileri sürmektedir. el-Merzubânî ayrıca Halil b. Ahmed'in ailesiyle birlikte küçük yaşta Umman'dan göç ettiğini de ileri sürmektedir. el-Merzubânî'ye göre Halil b. Ahmed'in doğum yeri Umman'dır, daha sonra Basra'ya göç etmiş, gençliğini orada geçirmiş, orada yetişmiş ve ölene kadar da orada eğitim almıştır.²⁸

Halil b. Ahmed'in Basra'da yetiştiğine dair herhangi bir şüphe yoktur. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde Basra'da yeni bir dönem başlamıştır. Basra'da, ticari ve ilmî alanlarda, ciddi bir gelişme başlamış, kültürel hayat da canlanmıştır. Doğal olarak da Halil b. Ahmed bu atmosferde yetişmiştir. Halil b. Ahmed gençliğinde, Basra'daki tüm bu imkanlardan istifade etmiştir. İlmî hayatına, Basra'daki mescitlerde halkalara

²⁴ 'Umer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî II*, (4. Baskı), Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, 111.

²⁵ Cemaleddîn İbnu'l-Hasan Ali b. Yûnus el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât I*, (1. Baskı), Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm, Dâru'l-Kutubi'l-Misrî, Kahire 1950, 341.

²⁶ Mehdi el-Mağzumi, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Basra*, (2. Baskı), Dâru's-Şu'ûni's-Şekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdat 1989, 30.

²⁷ Muhammed b. Sâlih Nâsır, *Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî el-'Âlimu'l-'Abkarî*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2005, 21.

²⁸ Nâsır, 21, 22.

katılarak başlamıştır. Basra'daki farklı mescitlere gitmiş, farklı hocaların yanında bulunmaya da çalışmıştır.²⁹

Halil b. Ahmed, dehasıyla sadece çağdaşlarını değil, kendisinden sonra gelen alimleri de etkilemiştir. Halil b. Ahmed, kendine özgü metoduyla sözlük telif etmeyi keşfetmiştir. Halil b. Ahmed, öğrencisi Sîbeveyh'e de nahiv ilmini öğretmiştir. Aruz ilminin mucididir. Aynı zamanda Arap harflerinin şekilleri ve hareketleriyle ilgili çalışmalar da yapmıştır. Bu sayede Kur'an-ı Kerim'in okunmasını da kolaylaştırmıştır. Yaşadığı dönemde, Halil b. Ahmed'in en zeki, en alim kişi olmasının yanı sıra, zühd sahibi olduğu da söylenmiştir. Zekası ve dahiliğinin yanı sıra, ahlakı, zühd sahibi olması ve dindarlığıyla da çağdaşlarını etkilemiştir. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde, müziksel çalışmaların, ses laboratuvarlarının olmamasına ve imkanların kısıtlı olmasına rağmen mûsikî alanda da çalışmalar yapması, Halil b. Ahmed'in dehasının ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.³⁰

Halil b. Ahmed, dindar, zühd ve takva içerisinde bir hayat yaşamıştır. Halil b. Ahmed'in bazı öğrencileri de şöhret sahibi olmuşlardır. Bazıları da dünyevi bir hayat tercih etmişlerdir. Hem öğrencisi hem de arkadaşı olan en-Nađr b. Şumeyl bu hususta şöyle demiştir: "Halil b. Ahmed kulübesinde beş parasız iken onun ilmini bütün dünya kullandı. Onun ilmi yayıldı ve arkadaşları onun ilmi ile paralar kazandılar."³¹

Halil b. Ahmed, Basra'daki el-Hureybe mahallesinde yaşamıştır. el-Hureybe mahallesinde Halil b. Ahmed'e babasından bir bahçe miras kalmıştır, ancak Halil b. Ahmed de bahçeyi çocuklarına miras bırakmıştır. Halil b. Ahmed'in kabilesi olan el-Ezd kabilesi, edebiyat, dil ve siyaset gibi alanlarla ilgilenen yüzlerce alim yetiştirmiştir. Mesela bazı kaynaklarda Halil b. Ahmed'in çağdaşı meşhur muhaddis er-Rebi' b. 'Umer Hâbîb el-Ferâhîdî zikredilmektedir. Onun meşhur olmuş kitabı da *el-Câmi 'u' s-Şaĥîh*'tir.³²

²⁹ el-Maĥzumi, *el-Ferâhîdî 'Abĥarî mine'l-Basra* s. 30.

³⁰ Nâsir, 11-13.

³¹ Nâsir, 16, 17.

³² Nâsir, 23, 24.

1.1.2. Vefatı

Halil b. Ahmed'in vefatıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. 160/777 veya 170/786 yılında vefat ettiğine dair rivayetler vardır.³³ Ancak büyük bir ihtimalle mescitte bir hizmetlinin aldatılmasını önleyecek bir çeşit hesaplama formülü üzerinde derin bir tefekkür içerisindeyken mescitin direğine başını vurduktan sonra, yani 175/791 yılında vefat etmiştir.³⁴

1.1.3. İlmî Hayatı

Halil b. Ahmed'in bulunduğu çevre Basra'nın ileri gelenlerinden oluşan bir çevreydi. Bu çevre Halil b. Ahmed'in ilmî hayatını etkileyip yönlendirmiş olmalıdır. Çünkü bu çevrede o dönemde dil ve aruz gibi alanlarda ilmî çalışmalar bulunmaktaydı. Halil b. Ahmed'in kabilesi olan el-Ezd kabilesi de, Basra'nın kuzey batısında bulunan, edebiyat, dil ve tarih gibi ilmî çalışmaların olduğu el-Hureybe mahallesinde yaşamış bir kabileydi.³⁵

Halil b. Ahmed, yabancı halklarla yakın bir temas içerisinde bulunmuş, onların yöntem ve fikirlerinden de istifade etmiştir. Bu yabancı halklar, matematik ve mûsikî ilimleri gibi ilimlerle uğraşmışlardır. Halil b. Ahmed bu halklarla arasındaki samimi ilişkiler içinde olmasından dolayı Yunan mantık ilmi ile de ilgilenmiştir. Halil b. Ahmed, farklı kültürleri alarak, bunları kendi fikri ve görüşleriyle harmanlamıştır. İbnu'l-Muqaffa' el-Fârisî, Halil b. Ahmed hakkında "Akli, ilminden büyük bir adam gördüm." diyerek övgüde bulunmuştur.³⁶

Halil b. Ahmed, ilmî çalışmalarını dindar bir hayat içerisinde gerçekleştirmiştir.³⁷ Halil b. Ahmed, mümkün olabilecek her türlü imkanlarla ilim talep etmiştir. Halil b. Ahmed'in kelimeler ile ilgili ilmî çalışmalarındaki uygulaması iki merhalede gerçekleşmiştir. Öncelikle Arap dilindeki kelimeleri ve anlamlarını toplamıştır. Daha sonra çöllerde Arap bedevileriyle görüşmüştür. Çünkü buralar onun Arap diliyle

³³ Yakût b. Abdullah el-Hemevî, *Mu'cemu'l-Udeba' V*, (1. Baskı), Nşr.: Ömer Faruk et-Tabbâ', Muessesetu'l-Me'ârif, Beyrut 1999, 219.

³⁴ Cemâleddin b. Nubate el-Mısırî, *Serhu'l-'Uyûn fi Şerhi Risaleti İbni Zeydûn*, Tahkik: Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm, Daru'l-Fikri'l-'Arabî, y.y.y., tsz., 269; el- Kıfî, 381; el-Mağzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Basra*, 28.

³⁵ Nâsır, 24, 25.

³⁶ Nâsır, 27.

³⁷ el-Mağzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Basra*, 28.

ilgilenebileceği atmosfere sahipti. Oralardaki Araplar, köklü kimselerdi. Bu nedenle de Halil b. Ahmed, acem, melez veya konuşma zorluğu çeken unsurların olmadığı Hicaz, Necid ve Tihâme' ye gidip çalışmalar yapmıştır.³⁸

Kûfe dil mektebinin kurucularından ünlü dil ve nahiv alimi el-Kisâ'î (ö. 189/ 805) Halil b. Ahmed'e ilmini nereden aldığını sorduğunda, Halil b. Ahmed de el-Kisâ'î'ye Hicaz, Necid ve Tihâme'deki bedevilerden aldığını söylemiştir. Bunun üzerine el-Kisâ'î de oralara gitmiş ve oralarda uzun süre kalmıştır. el-Kisâ'î, buralardaki konuşmaları dinlemiş ve kelimeleri derleyip toplamıştır. Hatta bir rivayete göre el-Kisâ'î'nin buralarda dil ile ilgili tedvin yaparken on beş şişe mürekkep bitirdiği söylenmektedir.³⁹

Halil b. Ahmed öğrenimini iki teoriden karşılamıştır. Bunlar; fikrî ve tatbikî teorilerdir. Basra'da ilim meclislerinde alimlerle birlikte çalışmış, buralarda kapsamlı ve geniş ilmî çevrelere giderek ilmini genişletmiştir. Buralardaki meclislerden de el-Mirbed'e gitmiş, oradaki ilmî çevrelerde de yerini almıştır. Orada Arap belagatçılarını dinlemiş, şairlerle birlikte şiirler okumuştur. Nitekim Basra'da bu imkanlar mevcuttu.⁴⁰

Halil b. Ahmed her yıl hacca gitmeye gayret etmiştir. Hacca gitmek aynı zamanda onun için orada Arap bedevileriyle görüşme ve onlarla konuşma imkanı sağlamıştır. Hacdayken bile orada karşılaştığı bedevi Araplarla konuşurken onların dillerine, dil yapılarına, müfredatına ve lehçelerine kulak vermiş; usluplarına, ifade yöntemlerine ve harflerin telaffuzuna da dikkat etmiştir. Buradaki bedevilerle konuşması süphesiz Halil b. Ahmed'i etkilemiş, dil ve nahiv ile ilgili idrakını geliştirmiştir.⁴¹

Halil b. Ahmed'in ilim talep etmeyle ilgili onun şu sözleriyle belirtmek mümkündür: "Kim ilimle uğraşırsa ilim onun cehaletini örter ve akılsızlığını ortadan kaldırır. Kim günlerini cehaletle geçirirse de kıyamet günü kör olarak toplanır."⁴²

Halil b. Ahmed'in eğitimine Basra'da başladığına, Basra'daki ilim merkezlerinde gözlerini açtığına dair herhangi bir kuşku yoktur. İlk çocukluk döneminde babasından ahlak ve din eğitimi almıştır. Henüz daha küçük yaşlardayken, kitaplara ilgi göstermeye

³⁸ Nâsır, 44.

³⁹ Nâsır, 45

⁴⁰ Nâsır, 46.

⁴¹ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Basra*, 32; Nâsır, 46.

⁴² Nâsır, 46.

başlamıştır. Halil b. Ahmed'in zekası ve emsallerinden üstünlüğü, daha küçük yaşlardayken dikkatleri çekmiştir.⁴³

Basra'daki ilmî çevre, Halil b. Ahmed'te çocukluğundan itibaren ilim yolunda ilerlemesinde bir vesile olmuştur. Bu çevre ayrıca Halil b. Ahmed'in ilime ve ilim adamlarına olan sevgisini güçlendirmiştir.⁴⁴

Halil b. Ahmed, Arap dili ve edebiyatına yoğun ilgi göstermiştir. İlim talep ettiği yerlerde, kendisiyle birlikte ilim tahsil eden diğer öğrenciler gibi nahiv ilmiyle de ilgilenmiştir. Çünkü o dönemde nahiv ilmi dikkatleri çeken, yoğun ilgi gösterilen ilimlerden biriydi ve hatta bütün ilimlerin başında yer almaktaydı. Ayrıca o dönemde nahiv ilmi, Basra dil mektebi ile Kûfe dil mektebi arasında ilmî rekabetlere sahne olan bir ilim haline gelmişti.

Halil b. Ahmed sadece bir hoca elinde yetişmemiştir, aksine bir hocadan diğerine koşmuş, adeta hoca hoca dolaşmıştır. Bazen mescitlerdeki ilmî ortamlara katılmış, bazen de el-Mirbed'deki ilmî atmosferden etkilenmiştir. İlim aldığı hocaların çöllerde bedevi olmalarına da aldırmamış, bulduğu bütün hocalardan ilim tahsil etmeye çalışmıştır. Halil b. Ahmed "İnsan başkasıyla birlikte oturmadan kendi hatasını bilemez." sözüyle ilim talep etmede, başkalarının önemine vurgu yapmıştır.⁴⁵

Halil b. Ahmed'in sahip olduğu hasletler, hayatı boyunca sahip olduğu hasletlerdir. Tevazu dolu şuuru hiçbir zaman eksilmemiştir. Bununla birlikte Halil b. Ahmed, dünyevi işlere de kafasını yormamış, ayrıca hiçbir zaman ilimi, makama veya prestije değişmemiştir. Halil b. Ahmed'e ait olan hasletler nazara alındığında, İmam Gazali'nin ilim ile alakalı şu sözlerini hatırlamak mümkündür: "İlim senin tamamını almadıkça, birazını bile sana vermez. Ona tamamını versen, onun birazını bile alabilmen şüphelidir." İmam Gazali'nin bu sözleri Halil b. Ahmed'in ilim konusundaki görüşlerine en güzel şekilde uymaktadır. Halil b. Ahmed, bütün hayatını ilime adanmıştır. Halil b. Ahmed, ilmi ilim için yapmış, herhangi bir kazanç veya gösteriş için yapmamıştır. Halil b. Ahmed'in etkileyici ilimine ve görüşlerine muhakkak ki bazı eleştiriler de yapılmıştır. Ancak Halil b. Ahmed, kendisine karşı yapılan

⁴³ Nâsır, 28.

⁴⁴ Nâsır, 28, 29.

⁴⁵ Nâsır, 30.

olumsuzluklardan etkilenmemiştir. Dil, şiir, nahiv, ritm gibi ilimlere getirdiği buluşları kabul etmeyenlerden ve onu tenkit edenlerden dolayı sıkıntı da duymamıştır.⁴⁶

Halil b. Ahmed, hoşgörülü bir kişiliğe sahipti. İbnu Hallikân'dan nakledilen bir rivayete göre Halil b. Ahmed bir gün şiir taktii ile uğraşırken oğlu odaya girer ve bu esnada babasının vezinleri bir ahenk dahilinde telaffuzunu garip ve çıkardığı sesleri anlamsız bularak etrafındaki insanlara “Babam çıldırdı!” der. Ancak Halil b. Ahmed’in etrafındaki insanlar oğluna uyarıda bulunur ve babasının şiir taktii ile uğraştığını söylerler. Bunun üzerine Halil b. Ahmed de oğlunu kastederek aşağıdaki beyitleri söyler. Ayrıca bu beyitler de Halil b. Ahmed’in yumuşak huylu olmasının ve hoşgörüsünün kanıtı niteliğindedir: (Kâmil)

لَوْ كُنْتَ تَعْلَمُ مَا أَقُولُ عَذْرَتِي
لَكِنْ جَهَلْتِ مَقَالَتِي فَعَذْرَتِي
أَوْ كُنْتَ تَعْلَمُ مَا تَقُولُ عَذْرَتِكَ
وَ عَلِمْتُ أَنَّكَ جَاهِلٌ فَعَذْرَتِكَ

“Benim söylediğim şeyi anlasaydın beni hoş görürdün. Yahut sen senin söylediğin şeyi anlasaydın kendini ayıplardın.”

“Ama benim söylediğim şeyi anlamadın ve beni ayıpladın. Ben de senin cahil olduğunu bildiğimden seni hoş gördüm.”⁴⁷

Halil b. Ahmed, fakir ve mütevazi bir hayat yaşamıştır. Bir rivayete göre Ahvaz valisi Süleyman b. Ali el-Hâşimî, Halil b. Ahmed’e bir elçi göndererek oğlunu eğitmesini ve bunun için de kendisine karşılığını vereceğini iletir. Halil b. Ahmed de elçiye kuru bir ekmek parçasını göstererek “Bende ne varsa işte hepsi bu. Bunu bulduğum sürece Süleyman’a ihtiyacım yok.” der. Süleyman b. Ali’nin elçisi de “Ona ne söyleyeyim?” diye sorar. Bunun üzerine Halil b. Ahmed de elçiye şu beyitleri söyler: (Basît)

أَبْلَغُ سُؤْلِيْمَانَ أَبِي عَنَّهُ فِي سَاعَةٍ
سَخَى بِنَفْسِي أَبِي لَا أَرَى أَحَدًا
وَ فِي غِيٍّ غَيْرِ أَبِي لَسْتُ ذَا مَالٍ
مُوتُ هَزْلًا وَ لَا يَبْقَى عَلَيَّ حَالٍ
مَخْطُومَةً بِجَدِيدٍ لَيْسَ بِالْبَالِ
وَ إِنَّ بَيْنَ الْغِنَى وَ الْفَقْرِ مَنْزِلَةً

⁴⁶ Nâsir, 32-33.

⁴⁷ Kemaleddîn Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Eşârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'*, (3. Baskı), Tahkik: İbrahim es-Sâmarrâî, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün 1985, 46.

أَرَزَقُ عَنْ قَدَرٍ لَا الضَّعْفُ يَنْقُصُهُ
 إِنْ كَانَ ضَنْ سُلَيْمَانَ بِنَائِلِهِ
 وَالْفَقْرُ فِي النَّفْسِ لَا فِي الْمَالِ نَعْرِفُهُ
 وَالْمَالُ يَغْشَى أَنْسًا لَا خَلْقَ لَهُمْ
 كُلُّ امْرِئٍ بِسَبِيلِ الْمَوْتِ مُرَهَّنٌ
 وَلَا يَزِيدُكَ فِيهِ حَوْلٌ مُخْتَالِ
 فَاللَّهُ أَفْضَلُ مَسْئُولٍ لِسُؤَالِ
 وَمِثْلُ ذَلِكَ الْغِي فِي النَّفْسِ لَا الْمَالِ
 كَالسَّيْلِ يَغْشَى أَصُولَ الدَّنْدَنِ الْبَالِي
 فَأَعْمَلْ لِنَفْسِكَ إِيَّ شَاغِلًا بَالِي

“Süleyman’a de ki, ben fakir olmama rağmen ondan daha rahat ve daha zenginim.”

“Kendine cömert davran, ben cıvıllıktan ölen veya aynı halde kalan bir kimse görmedim.”

“Şüphesiz zenginlik ile fakirlik arasında öyle bir fark vardır ki, hayal bile edemezsin.”

“Rızık Allah’ın takdiridir, acizler onu kısımaz, onu ancak dolandırıcılıkla artırırın.”

“Süleyman muradına erdiğine inanıyorsa, (unutmasın) Allah hesap sormada yetkilidir.”

“Fakirlik nefistedir, parada değil; zenginlik de aynı, nefistedir, parada değil.”

“Sel nasıl çürümüş ağaçların üzerini örtüyorsa, para da ahlaksız insanların üstünü örter.”

“Her kişi ölüm yolunda tutsaktır, Sen kendin için (bir şeyler) yap, ben kendim için yapıyorum (zaten).”⁴⁸

Bunun üzerine Süleyman b. Ali el-Hâşimî, Halil b. Ahmed’e bir mektup gönderir ve karşılığını iki katına çıkardığını söyler. Ancak Halil b. Ahmed de ona tekrar bir şiir yazar: (Basît)

مِنْهَا التَّعْجُوبُ جَاءَتْ مِنْ سُلَيْمَانَ
 فَالْكَوْكَبُ النَّحْسُ يَسْقَى الْأَرْضَ أَحْيَانًا

⁴⁸ Hâtim Salih ed-Dâmin, ‘Aşratu Şu‘ara’ Muqillûn, Bağdat Üniversitesi Baskısı, Bağdat 1990, 232.

“Öyle bir dil sürçmesi ki, her anıldığında şeytanları çoğaltır, tuhaf olan ise Süleyman’dan gelmesidir.”

“İstmeden yaptığın iyiliklere şaşırma!. Uğursuz gezegen bile bazen toprağı sular.”⁴⁹

Halil b. Ahmed, ilmî meselelerde kendisine yöneltilen sorulara cevap vermek için acele etmemiş, bir soru yöneltildiğinde, olabilecek bütün ihtimalleri çıkartmış, bütün ihtimalleri göz önünde bulundurmıştır. Bu hususta bir rivayet bulunmaktadır. Rivayete göre bir gün Halil b. Ahmed ilim meclisinde etrafında başkaları da varken birisi Halil b. Ahmed’e bir soru sorar. Halil b. Ahmed de soru soran adamı iyice dinler ve başını öne eğerek uzun uzun düşünür. Soru soran kişi bıkip usanana kadar düşünmeye devam eder. Bir süre sonra soru soran kişi sinerlenerek meclisten ayrılır. Öğrencileri, Halil b. Ahmed’in soru soran bu kişiyi cevapsız bırakmasına şaşırırlar. Halil b. Ahmed de öğrencilerine “Siz olsanız nasıl cevap verirdiniz?” diye sorar. Ancak öğrenciler farklı cevaplar verirler. Bunun üzerine Halil b. Ahmed de “Ben sorulara hemen cevap vermem. Önce düşünürüm, sonra cevap veririm. İlim aceleye gelmez. İlmî işler hemen halledilmeyebilir.” şeklinde yanıt verir. Halil b. Ahmed bu davranışıyla ilimde acele edilmeyeceğini göstermiştir.⁵⁰

Halil b. Ahmed’in ilim verdiği ortamlarda ilginç durumlar da olmuştur. Rivayete göre Halil b. Ahmed ilim meclisindeyken cahil bir adam davetsiz bir şekilde içeri girer. Adam Halil b. Ahmed’e Kur’an-ı Kerim’de Furkan suresinin 99. ayetini sorar. Halil b. Ahmed de Allah’ın kelamını yanlış açıklamaktan çekinerek adama “Çok iyi bilmediğim bir şey sordun.” şeklinde cevap verir. Çevresinde bulunanlar Halil b. Ahmed’in bu cevabını hoş karşılarlar ancak adam bu açıklamayı beğenmez ve bu cevabı kabul etmediğini ifade eden hor görücü bir şekilde bakar. Halil b. Ahmed, derin ilmî görüşü ve üstün zekasıyla bu kişinin ateist olduğunu anlar. Bunun üzerine adama yönelerek, eğitici ve yönlendirici niyetle bu ayet-i kerîmenin tefsiri hakkındaki görüşlerini sorar. Ancak adam cevap vermez. Sonra tekrar sorar ancak bu sefer de adam güler. Halil b. Ahmed de yüzünü mecliste oturanlara çevirerek: “İnsanlar dörde ayrılırlar. Birincisi; anladığı şeyi anladığını anlayandır. Bu kişi alimdir, ona sorunuz!. İkincisi; anladığı şeyi anlamadığını anlayandır. Bu kişi gâfildir, onu uyarınız!. Üçüncüsü; anlamadığı şeyi

⁴⁹ el-Kıfî, 380.

⁵⁰ Nâsır, 35, 36.

anladığını anlamayandır. Bu kişi cahildir, ona öğretiniz!. Dördüncüsü; anlamadığı şeyi anlamadığını anlamayandır. Bu kişi ahmaktır, ondan uzak durunuz!.” şeklinde cevap verir.⁵¹

1.1.4. Kendini İlime Adaması

Hiç şüphesiz Halil b. Ahmed kendisini ilime adanmış, tefekkürü esnasında başka hiçbir şey ile uğraşmamıştır. Halil b. Ahmed, çok azimli bir şekilde tefekkür içerisinde çalışmalarını yapmıştır. Tefekkür içerisindeyken, etrafında olup biten hiçbir şeyin de farkına varmayacak kadar derin düşünmüştür. Öyle ki bir gün alışverişe giden bir hizmetlinin aldatılmasını önleyecek bir çeşit hesaplama formülü üzerinde çalışmak üzere mescite girmiştir. Ancak o kadar derin düşüncelere dalmıştır ki, kafasını mescit direğine çarpmıştır.⁵²

Halil b. Ahmed’in, kendisini ilme adamasıyla ilgili bir rivayet bulunmaktadır. Rivayete göre Halil b. Ahmed küçükken bir gün hançerini kuşanmış evden çıkar. Annesi de onun bu haline şaşırarak panikler ve: “Neyin var Halil? Böyle dışarı çıkmanın sebebi ne? Arkadaşların beni korkutuyor. Sanki onlar seni sonu iyi olmayacak bir işe doğru sürüklüyorlar. Allah için onları bırak. Sen onlara yardım etmek için yaratılmadın. Ebû Ali senin büyük bir ilime, güçlü bir zekaya ve yeteneğe sahip olacağını söylemişti. Sen ilim için yaratıldın ey oğlum! Başka bir şey için değil. Sana bir anne kalbiyle şefkat etmedim mi? Seni bir annenin oğlunu sevebileceği kadar sevmedim mi?” der. Annesinin bu sözlerinden sonra Halil b. Ahmed de ona merhamet ve sevgi dolu bir bakışla: “Ey anneciğim! Ben senin itaatkar oğlunum. Ben de bu kabilenin bir parçasıyım. Ben sadece marufu emreder, münkerden nehyederim. Ayrıca ben dinin farzlarından başka bir şey de yapmam ki. Benim için üzülme.” şeklinde cevap verir.⁵³

Halil b. Ahmed, Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî’den (ö. 748) ilim almaya çok istekliydi. Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî Halil b. Ahmed’in dehasını bilen bir hocasıydı. Halil b. Ahmed de Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî’nin en özel ve yakın öğrencisi olmuştur. Kısa bir zaman içerisinde Halil b. Ahmed, bütün arkadaşlarından daha çok hadis öğrenmiştir. Halil b.

⁵¹ Nâsır, 37.

⁵² el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Başra* s. 28.

⁵³ Yûsuf el-‘Îş, *Ḳıssatu ‘Abkarî el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 1982, 10.

Ahmed, hocasından çok övgüler duymuş, hocasıyla yakın bir ilişki içerisinde bulunmuştur. Halil b. Ahmed'in şanı, kısa zamanda, seçkin ulemanın şanı kadar büyük bir hale gelmiştir. Ancak Halil b. Ahmed bu şöhretten dolayı kaygılanmış, abartıldığını düşünmüştür. Kendisinin kıymetini önemsememiş, mütevazi olmaktan yana olmuştur. Halil b. Ahmed öğrenciyken ilimle meşgul olunan yerlerde bulunmuştur. İnsanlar ilimle meşgul olunan bu yerlerde, yetenek, kabiliyet ve istidatlarını geliştiriyorlardı. Halil b. Ahmed de bu sayede ilmini geliştirmiştir.⁵⁴

Halil b. Ahmed'in kazanmış olduğu ilmin şöhreti Basra'nın sınırlarını aşıp bütün İslam ülkelerine kadar ulaşmıştır. Buna rağmen hiçbir zaman ilminin şöhretiyle övünmemiştir. Alimlerin ittifakına göre Halil b. Ahmed, sahabeden sonra gelen en zeki kişi olmuştur ve tüm alimler ona itibar etmişlerdir. Ünlü hadis alimi ve çağdaşı Sufyân b. 'Uyeyne (ö. 813), Halil b. Ahmed hakkında: "Altın ve miskten yaratılmış bir insan görmek istiyorsan, Halil b. Ahmed'e bak." diyerek övgüde bulunmuştur.⁵⁵ Sufyân b. 'Uyeyne'nin Halil b. Ahmed için söylediği altından ve miskten yaratılmış sözü onun ilmini ve şahsiyetini övmek maksatlıdır. el-'Uyeyne'nin, altından yaratılmış demesindeki kastı onun derin ilmini övmektir. Miskten yaratılmış demesindeki kastı ise de onun büyük şöhretini övmeye işaret etmektedir. Bu sözler aynı zamanda Halil b. Ahmed'in dehasına, insanların ona hürmet ettiğine, kendisini ilme adadığına, bir alim ahlakında olduğuna, mütevazi bir hayatı olduğuna ve asaletli olduğuna da işaret etmektedir. Halil b. Ahmed hakkında intikal eden bilgiler, mesela ahlakı, üstün kişiliği, zahid, mütevazi ve takva sahibi olması, kendisiyle övünmemesi, ahlakını ve vakarını düşürmemesi gibi hasletleri, alimler tarafından kabul edilen ittifaklı bilgilerdir.⁵⁶ Muhammed b. Yezîd, Halil b. Ahmed için: "Halil b. Ahmed gibisi ne kendisinden önce geldi, ne de kendisinden sonra gelecek."⁵⁷ diyerek övgüde bulunmuştur. Halil b. Ahmed, zeki ve bilgin olmakla birlikte, aynı zamanda ona en takvalı ve erdemli kişi de denilmiştir. Bu konuda el-Huseyn b. Fehm, Halil b. Ahmed hakkında: "Sahabeden sonra ne Araplarda ne de acemlerde Halil b. Ahmed kadar zeki birisi gelmiştir." diyerek zekasını övmüştür. Ali b. Naşr, Halil b. Ahmed hakkında: "Halil b. Ahmed, insanlar arasında zühdü, kişiliği ve şerefi yüksek bir kişiydi." diyerek övgüde bulunmuştur. Ebû

⁵⁴ el-'İş, 15.

⁵⁵ İbnu'l-Eşârî, 46.

⁵⁶ Nâsır, 48-50.

⁵⁷ Ebû't-Tayyib 'Abdulvâhid b. Ali el-Luğavî el-Halebî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Fađl İbrâhîm, Mektebetu Nahdetu Mısır, Kahire 1955, 27.

‘Âsım da Halil b. Ahmed hakkında: “Halil b. Ahmed ölmeden önce yanına gittim, şöyle söylüyordu: Vallahi ben bir şey yapamadım. Bu yüzden kendimden korkuyorum. Bütün fikrimi tek bir yönde kullandım. Ancak başka yönlerde de kullandığımı sanıyordum. Böylelikle hep kendime yalan söyledim. Bu nedenle Allah’tan af diliyorum.”⁵⁸ diyerek Halil b. Ahmed’in ne kadar mütevazi olduğunu göstermiştir. Halil b. Ahmed’in mütevazi kişiliği hakkında Eyyûb el-Mutevekkel’den şöyle bir söz rivayet edilmiştir: “Halil b. Ahmed’in bir kişiye bir faydası dokunduğunda onu görmezdi. Ama ona bir kişinin faydası dokunduğunda, işte o zaman görürdü.” Bu tevazu Halil b. Ahmed’in İslamî terbiyesinin bir tezahürüdür. Ayrıca hocasına karşı hürmeti, istikrarlı olması, büyük bir ilim adamı olmasını inkar etmesi, ancak erdemli insanlarda olan hasletlerdir. Kendisindeki bu büyük ahlak da onun İslamî terbiyeye bağlılığından kaynaklanmaktadır.⁵⁹

Halil b. Ahmed’den nakledilen şu sözü onun ilime verdiği önemi ıspatlar derecededir: “Eğer Allah’ın velileri bu kişilerden (ilim ehli) olmazsa, Allah da onların velisi olmaz.”⁶⁰ Ayrıca Halil b. Ahmed’in “Kim ilmine bir ilim daha eklerse, Allah onu yüce mevkilerle şereflendirir.” sözü de ilime verdiği önemi göstermektedir.⁶¹

Halil b. Ahmed ilimle uğraşp görüşlerini geliştirirken ilginç diyaloglarla da karşılaştığı olmuştur. Rivayete göre bir gün kapısının önünde bir eşek durur ve eşekten bir adam ve oğlu iner. Adam hızlıca Halil b. Ahmed’in kapısına doğru yönelir, Halil b. Ahmed de neler olduğunu anlamak için kapıya doğru yönelir. Adam oğluyla birlikte selam ve dua ile içeri girer. Halil b. Ahmed, adamın bir şey isteyeceğini anlayarak ne istediğini söylemesini ister. Adam da kollarını sıvayarak belagatlı bir şekilde der ki: “Sendeki üstünlüklerin ve dehanın haberini aldık ve bu hususta çok şeyler duyduk. Bu yüzden oğlumunu sana emanet etmek istiyorum. Onu eğitmeni ve ona ilim öğretmeni istiyorum. Uzak yoldan geldik ve çok sıkıntı yaşadık. Eğer şu eşeğin haline bakarsan hiç şüphen kalmaz.” Halil b. Ahmed adamın sözleri bittikten sonra: “Evet, gördüm. O güzel.” şeklinde cevap verir. Daha sonra adam konuşmasına şöyle devam eder: “Oğlumun astronomi ilmini öğrenmesini, nahiv ilminde yeteri kadar bilgi sahibi olmasını, tıp alanında ihtiyaç duyacağı bilgileri ve fıkıh usulünü öğretmeni istiyorum.”

⁵⁸ el-Halebî, 28-30.

⁵⁹ Nâsır, 58.

⁶⁰ el-Kıfî, 379.

⁶¹ Nâsır, 54.

Ardından adam kapıdaki eşeği işaret ederek “Kapıda bekleyen eşek de yükünden kurtulmak istiyor.” diyerek sözlerine devam eder. Halil b. Ahmed de gülerek şöyle cevap verir: “Ey oğul! Bence sende babanın söylediği ilimlerin hiçbiri yok. Ülker yıldızı gökyüzünün ortasındadır. Astronomi için bu bilgi sana yeter. Fâil merfûdur. Bu nahiv ilmin için bir başlangıç belki de sondur. Hindistan eriği safra kesesi için bir ilaçtır. Bunun tıpta önemli bir yeri vardır. Bir kişi ölürse ve ardında iki tane çocuk bırakırsa, malı ve serveti ikisi arasında eşit dağıtılır. Bu da fıkıh ilminin esasıdır. Şimdi ey oğul! Artık bunları öğrendin. Babanın söylediği ilimleri anladın.” Halil b. Ahmed’in bu cevabından sonra adam ona teşekkür eder ve oğluna hocasının söylediklerini unutmamasını söyleyerek yoluna devam eder.⁶²

1.1.5. İlmî Yöntemi

Halil b. Ahmed’in ilmî yöntemi incelendiğinde, öncelikle onun tefekkürüyle, tedebbürüyle ve derin fikriyatıyla karşılaşmak mümkündür. Halil b. Ahmed’in yaratıcı düşünmesi, hassaten harfleri şekillendirilmesinde, aruz ilmi, ses ilmi, lügat ilmi, ritm veya ahenk ilmi gibi ilimlerde kendini göstermiştir. Tabii ki tüm bu yaratıcı düşünme ürünü olan ilimler Halil b. Ahmed’in derin tefekkürü sayesinde vuku bulmuştur.⁶³ Halil b. Ahmed, tüm hayatı boyunca tefekküre dalıp zihnini genişletmiş, anlayışını tazelemiş, sezgisini keskinleştirmiş ve dehasını harekete geçirmiştir.⁶⁴

Halil b. Ahmed, bir konu üzerinde yoğunlaştığı zaman, kendisini tecrit etmeyi ve inzivaya çekilmeyi tercih etmiştir. Herhangi bir konunun üzerine yoğunlaştığında, çoğu zaman Basra’dan uzaklaşıp, şehir hayatından uzaklara, çöllere gitmeyi tercih etmiştir. Çünkü oralar, sessiz ve sakin yerledi. Halil b. Ahmed için düşünme ve tefekkür yerleriydi. Halil b. Ahmed de bu nedenle böyle sesiz ve sakin yerlerde kendisiyle başbaşa kalmış, dışarıda olup bitenlere kafasını yormamıştır.⁶⁵

⁶² el-‘İş, 26, 27.

⁶³ Nâsır, 52- 54.

⁶⁴ el-Mahzumî, *el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Basra*, 28.

⁶⁵ Nâsır, 54.

1.1.6. İlim Talep Ettiği Yerler

Halil b. Ahmed, Basra'da ilim talep etmiştir. Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde Basra'da iki farklı ilim merkezi bulunmaktaydı. Bunlar; toplantı meclisleri ve el-Mirbed olarak adlandırılan panayırdı. Bu kültür ve ilim meclisleri Basra'nın fikir merkezleriydi. Buralar yalnız Arapların değil yabancıların da gelip istifade ettiği ilim meclisleriydi. Halil b. Ahmed de buralarda ilim talep etmiştir.⁶⁶

1.1.6.1. Toplantı Meclisleri

Bu meclisler Basra'nın merkezi bir yerinde, şehrin ortasında bulunmaktaydı. Buralar insanların ibadet edip namaz kıldıkları, genel toplantıların yapıldığı ve cihatların ilan edildiği merkezlerdi. Daha sonraları zamanla gelişti ve alimlerin, fakihlerin, muhaddislerin, şiir okuyanların, hikayeler anlatanların bir uğrak noktası haline geldi. Buralarda ders meclisleri yapılıyor, dil, nahiv, fıkıh, kelam vb. gibi ilimlerle uğraşan kimselerden halkalar bulunuyordu.

Bu meclislerin en meşhurları şunlardır:

1. Hasan el-Baŕrî Meclisi
2. Vâsıl b. 'Aŕâ' Meclisi
3. Eyyûb b. Ebî Temîme es-Sahtiyânî Meclisi
4. Hammâd b. Seleme Meclisi⁶⁷

Basra'daki bu meclislerde ayrıca vaaz verilen ve hikaye anlatılan halkalar da vardı. Bu halkalarda peygamberle ilgili kıssalar anlatılır, Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefa-yı Raşidin'in sözleri ve Kur'an-ı Kerim ile ilgili çalışmalar da yapılırdı. Bu halkaların en meşhur hocalarından el-Fađl b. 'Îsâ, Ebû Ali el-Esvârî, Musa b. Seyyâr el-Esvârî'yi zikretmek mümkündür. Basra'da bu meclisler insanların çok ilgi gösterdiği yerlerdi. Halil b. Ahmed'in hocası Ebû 'Amr b. el-'Alâ' o dönemde Kur'an-ı Kerim'i ve nahivi en iyi bilen hocaydı. Halil b. Ahmed'in hocasına olan saygısıyla ilgili bir rivayet de bulunmaktadır.⁶⁸ Rivayete göre Halil b. Ahmed'in arkadaşı Ebû el-Mu'allâ bir gün yanına gelir ve Halil b. Ahmed'e der ki: "Ey Halil, Arapça ilminde belkide istediğin

⁶⁶ el-Maĥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abĥarî mine'l-Baŕra*, 13.

⁶⁷ el-Maĥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abĥarî mine'l-Baŕra*, 13, 14.

⁶⁸ el-Maĥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abĥarî mine'l-Baŕra*, 15, 16.

mevkiye ulaşamadın ama sen hocanı geçtin ve onu geride bıraktın. Meclisteki halkanın başına geçmeyi artık hak ettin. İnsanlar senin ilminden istifade ediyor. Artık bizim hocamız olmandan daha doğru bir şey olamaz. Herkes senin üstün yetenekli bir bilgin olduğunu biliyor. Bilgi almak isteyenler senin etrafında toplanıyor. Biliyorum ki seni mezun eden hocanla münazara yapman hoş bir durum değil. Bu kişi elli yıldır nahiv dersi alan, etrafında hocaların ve öğrencilerin toplandığı Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’. Onu zor duruma düşürecek sorular sormazsın. Ancak ister şimdi ister gelecekte hoca olmak artık senin hakkın.” Halil b. Ahmed de arkadaşına şöyle cevap verir: “Nefsimi baştan çıkardın, beni kışkırttın. Bugüne kadar bundan kaçındım. Çünkü ben nefsimden çok korkarım. Eğer ben münazaraya katılırsam, artık ilime yaklaşamayacak ve ilimden uzaklaşacak duruma düşerim.” Arkadaşı da “Seni korkuttum heralde. Seni garanti ederim korkmayacaksın.” der. Ertesi gün halka toplanır. Öğrenciler, hocalar ve gençler orada bir araya gelirler. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’da gelir. Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’, seksen yaşını aşmış, büyük bir hoca olduğu için orada bulunanlar ona saygı için ayağa kalkar ve bir süre sonra derse başlarlar. Halil b. Ahmed ve arkadaşları orada görünür bir yer bulup otururlar. Arkadaşı Halil b. Ahmed’in kulağına fısıldayarak teşvik ve cesaretlendirmek için şöyle söyler: “Ey Halil, işte bu senin günün. Bu yaşlı hocanın ilmi zayıfladı. İnsanlar senin galibiyetini kuşaktan kuşağa aktaracaklar.” Bunun üzerine Halil b. Ahmed güler. Ders esnasında Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’, Halil b. Ahmed’e bildiği bir konuda soru sorar. Bunu duyan arkadaşları da sevinerek Halil b. Ahmed’e doğru yaklaşır ve “İşte zamanı geldi. Artık kendini göster.” der. Fakat Halil b. Ahmed, bu durumda sessiz kalmayı tercih eder ve konuşmaz. Bunun üzerine arkadaşları bu duruma şaşırır ve ona “Bildiklerini unuttun mu? Yoksa sen korkak veya bunak mısın?” şeklinde sorar. Halil b. Ahmed de arkadaşına “Ben ne korkağım ne de bunak. Ben insanların istifade ettiği büyük bir hocanın itibarını düşürecek çirkin bir davranışta bulunamam. Ona ancak hürmet ederim.” şeklinde cevap verir.⁶⁹

Basra’daki bu meclisler zamanla gelişip dolmaya başlayınca, Halil b. Ahmed de öğrencilerin ve araştırmacıların başına geçerek etrafında halkalar oluşturmaya başlamıştır. Bu halkalarda dili, edebiyatı ve nahivi en iyi bilen bir kişi olarak şan ve şöhret sahibi olmuştur. Sîbeveyh, Nađr b. Şumeyl, Ali b. Hamza, Ebû Muhammed

⁶⁹ el-‘İş, 18-20.

Yezîdî, el-Esm‘aî ve diğere öğrencileri, Halil b. Ahmed ölene kadar halkaların başına geçmemişlerdir.⁷⁰

1.1.6.2. el-Mirbed

Halil b. Ahmed zamanında el-Mirbed, Basra'nın en meşhur yerlerindendi. İlk zamanlarda deve pazarı olarak bilinmekteydi. el-Mirbed, Basra'ya bitişik bir konumdaydı ve Basra'nın dışında değildi. İlk olarak VI. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı bilinmektedir. O zamanlarda Basra'dan yaklaşık üç mil uzak bir mesafede bulunmaktaydı. Ancak bu mesafe arası da insanların yaşadığı meskün bir mahal konumundaydı. Fakat bu ilim merkezi şimdilerde kırsalın ortasında kalmış müstakil bir şehir gibi harabe bir yer haline dönüşmüştür.⁷¹

el-Mirbed, Basra halkının toplanmasında en büyük fırsata sahip bir yerdi. Oradan bir çok öğrenci mezun olmuştur. el-Mirbed önemli bir ilim ve kültür merkeziydi. Bunlara ek olarak el-Mirbed aynı zamanda Basra'nın adını da duyuran çok önemli bir merkezdi.⁷²

Araplar birçok ünlü panayıra sahipti. Cahiliye döneminde bilinen ‘Ukâz panayırı Arapların en meşhur panayıdır. Öncelikle ticari alışverişlerin yapıldığı, daha sonraları da hatiplerin hutbe okuduğu, şairlerin şiir inşad ettiği, kabilelerin toplanıp bir araya gelebildiği bir yer halini almaya başlamıştır. Aynı zamanda şairler de her yıl bir arada olma imkanına sahip olabilmüşlerdir.⁷³

Arap panayırlarının meşhur olanları ve kuruldukları yerleri şöyle sıralayabiliriz;

- ‘Ukâz, Mekke’de,⁷⁴
- Dûmetu’l-Cendel veya Devmetu’l-Cendel, Kuzey Arabistan’da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde,⁷⁵
- Hecer, Bahreyn’de,

⁷⁰ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Başra*, 17.

⁷¹ Yâkût b. Abdullah el-Ḥemevî, *M‘ucemu’l-Buldân V*, Dâru Şâdir, Beyrut 1977, 98.

⁷² Nâsir, 46.

⁷³ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî ‘Abkarî mine’l-Başra*, 19.

⁷⁴ Elnure Azizova, “Ukaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 62.

⁷⁵ Ahmet Güner, “Dûmetu’l-Cendel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 1.

- Umman, Umman'da,
- el-Muşakkar, Bahreyn'de,
- Şahâr, Umman'da,
- eş-Şıhr, Umman ile Aden arasında,⁷⁶
- Hađramevt veya Hađramût, Yemen'in güney ve güneydoğusunda,⁷⁷
- Şan'â', Şan'â' şehrinde,
- Zû'l-Micâz, Arafat civarında,
- el-Micenne, Mekke'de,
- Hübâşe, Bâriğ şehrinde kurulmuştur.⁷⁸

Araplar, el-Eşhuru'l-Hurûm diye adlandırdıkları Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarında çarpışmalara ve savaşımlara son verdikleri için bu durumdan istifade ederek çeşitli yerlerde panayırlar kuruyorlardı. En meşhuru olan 'Ukâz panayırında takdire mazhar olan şiirler mısır ketenlerine yazılarak Kabe'nin duvarlarına asılıyordu.⁷⁹ Yedi askı olarak bilinen muallaka şiirleri de bu panayırda düzenlenen hakemli yarışmalarda kazanılmış şiirlerdi.⁸⁰

Ticarî faaliyetlerin yanı sıra toplumsal, kültürel ve ilmî etkinliklerin de gerçekleştirildiği 'Ukâz'da sosyal ilişkiler kurulur, antlaşmalar yapılır, ihtilâflar çözüldü. Şairler kırmızı deriden kurulan çadırlarda en güzel şiirlerini okur ve birbirleriyle yarıştılar. Edebî bir kongre mahiyetinde olan ve fasih Arapça'nın korunmasına önemli katkı sağlayan 'Ukâz panayırı sözlü edebiyatın en güzel örneklerinin dile getirildiği bir ilim, kültür ve sanat merkeziydi.⁸¹

Tıpkı 'Ukâz'da olduğu gibi el-Mirbed de bu şekilde gelişerek bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. el-Mirbed'e hem bedevi şairler, hem de hadari (şehirli) şairler gelmekteydi. Basra'daki dil alimleri buraya gelenleri bir fırsat olarak addediyorlar, bu fırsatı kaçırmamaya gayret ediyorlardı. Buraya gelen Araplarla görüşmek için el-

⁷⁶ Mustafa Sâdik er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, (1. Baskı), (Nşr: Muhammed Ali Beydûn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, 77.

⁷⁷ Hüseyin Algül, "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XV, 65.

⁷⁸ er-Râfi'î, 77.

⁷⁹ Şerafeddin Yaltkaya, *Muallakat Yedi Askı*, Şark İslam Klasikleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, 3, 4.

⁸⁰ el-Mahzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Basra*, 19.

⁸¹ Azizova, 62.

Mirbed'e gidiyorlardı.⁸² el-Mirbed'e gelen Araplar şehirlere yakın bölgelere mensup idiler. Burada bedevilerle şehirlilerin karışımı zamanla etkisini göstermiş ve bedevilerin de dilleri bozulmaya başlamıştı. Bu nedenle saf ve bozulmamış Arapça'yı elde etmek isteyen dil alimleri el-Mirbed gibi panayırlardan ve çöllere yakın Basra gibi şehirlere başka, şehirleşmeden ve yerleşim yerlerinden uzakta dilleri bozulmamış bedevilerin yaşadığı çöllere gidiyorlardı. Çünkü çölde yaşayan bedeviler fitratları gereği öğrenip konuştukları Arapça'dan uzaklaşmamış ve dillerini bozmamışlardı. Arapça kelimelerin şehirlerde veya medeniyet ile yüz yüze gelmiş yerleşim merkezlerinde uğradıkları değişiklikleri ve kelimelerin kazandıkları yeni anlamlarını biliyorlardı.⁸³

1.1.7. Eğitimi

Halil b. Ahmed, Basra'daki meclislerde ilim tahsil etmiştir.⁸⁴ İlk eğitimini Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 749) elinden aldığını söylemek mümkündür. Kendisinden hadis ve fıkıh dersleri aldığı Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî, o dönemde Basra'daki meşhur fıkıh ve hadis alimiydi. Onunla ilgili Hasan el-Başrî "Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî, Basra halkının genç hocalarındandı." diyerek Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî'nin önemine dikkat çekmiştir. Halil b. Ahmed, mütedeyyin ve zühd sahibi olması gibi özelliklerini hocası Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî'den almış olmalıdır. Çünkü Halil b. Ahmed, hocasını çok iyi bir şekilde, uzun uzun dinlemiş ve ondan etkilenmiştir. İlim ile ilgili Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî: " Nahiv öğreniniz. Çünkü o karacanın güzelliği gibidir. Onu bırakmak ise şerefliğin kusurudur." diyerek nahiv ilimine verdiği önemi vurgulamıştır.⁸⁵

Meşhur dil ve nahiv alimi İsâ b. 'Umer es-Şekâfî de Halil b. Ahmed'in hocalarındandı.⁸⁶ İsâ b. 'Umer es-Şekâfî ayrıca kıraat ve kıyas ilminde de tanınmış bir alimdi. Halil b. Ahmed, onun dilbilim eğitiminden etkileniyor, ondan özellikle nahiv eğitimi alıyordu. İsâ b. 'Umer es-Şekâfî, Ebû 'Umer b. el-'Alâ' ile aynı dönemde meşhur olmuş, Kur'an-ı Kerîm'i en iyi bilen kişilerdendi. Onun Basra'da bir çevresi

⁸² el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Başra*, 21.

⁸³ Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2001, 8.

⁸⁴ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Başra*, 26.

⁸⁵ Nâsır, 30.

⁸⁶ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Başra*, 26.

vardı ve insanlar orada onunla birlikte Kur'an-ı Kerim okuma, edebiyat, dil ve nahiv gibi ilmî konularla iştigal ediyorlardı.⁸⁷

Halil b. Ahmed'in öğrenciler arasında kendine has bir uslubu vardı. Halil b. Ahmed, ne kadar ilim olsa da kendine hiç yetmemiş, az gelmiştir. İlim, Halil b. Ahmed için sadece duyduklarından ibaret değil, aynı zamanda, ezber, araştırma, inceleme, eleştirel düşünme ve özümseme olmuştur.⁸⁸

1.1.7.1. Hocaları

Halil b. Ahmed'in bilinen hocalarını, İsa b. 'Umer es-Şekâfi, Ebû 'Amr b. el-'Alâ', Ahfeş el-Ekber ve Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî olarak saymak mümkündür.

1.1.7.1.1. İsa b. Ömer es-Şekâfi

Ebû 'Umer İsa b. 'Umer b. Abdullah es-Şekâfi el-Baŕrî en-Nahvî (ö. 766) Basralı dil ve kıraat alimidir. Abdullah b. Ebî İshak gibi alimlerden ders almıştır. es-Şekâfi'nin nahiv alanında yazdığı iki kitap bilinmektedir. Bunlar *el-Câmi'* ve *el-Mukmil'* dir. Halil b. Ahmed bu iki eseri metheden beyitler yazmıştır. Ancak bu iki eser de günümüze ulaşmamıştır.⁸⁹ Basra'da Şekîf kabilesinde yaşadığı için es-Şekâfi nisbesi ile anılır. Halid b. Velîd el-Mahzûmî'nin azatlı kölesidir.⁹⁰ İsa b. 'Umer es-Şekâfi'nin dili fasihti ancak garip (nadir kullanılan) kelimelere fazla yer verdiği için sözleri iyi anlaşılammıştır.⁹¹

1.1.7.1.2. Ebû 'Amr b. el-'Alâ'

Ebû 'Amr b. el-'Alâ' et-Temîmî el-Mâzinî el-Baŕrî, yaşadığı dönemde Kur'an-ı Kerim, Arap dili ve şiiri en iyi bilen alimlerden ve yedi kıraat alimlerinden biridir.⁹²

⁸⁷ Nâŕır, 31.

⁸⁸ el-Mahzûmî, *el-Ferâhîdîel-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Baŕra*, 27.

⁸⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zubeydî el-Endelusî, *Ŧabaŕâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, (2. Baskı), Tahkik: Muhammed Ebû'l-Faŕl İbrahim, Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz., 23; Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdullah es-Sîrâfi, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Baŕriyyîn*, (1. Baskı), Tahkik: Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1955, 49.

⁹⁰ el-Endelusî, 40.

⁹¹ İbnu'l-Enbârî, 28.

⁹² Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân III*, Tahkik: İhsan Abbas, Dâru Şâdir, Beyrut tsz., 466.

Hicri 70 yılında Mekke’de doğmuştur. Ayrıca h. 65 yılında doğduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Hicri 154, 156 veya 159 yılında Kûfe’de ölmüştür. Ölümünden önce Şam valisi Abdulvehhab b. İbrahim’den yardım istemek için Şam’a gidip Kûfe’ye geri dönerken öldüğüne dair rivayetler vardır. Ancak İbnu Kuteybe Şam yolunda öldüğünü söylemiştir.⁹³

1.1.7.1.3. Aḥfeş el-Ekber

Ebû'l-Ḥaṭṭâb Abdülhamîd b. Abdulmecîd el-Aḥfeş el-Ekber (ö. 177/793) Arap dili âlimidir. Kays b. Sa‘lebe oğullarının azatlısıdır. Aḥfeş lakabıyla tanınan dilcilerin ilki olduğu için “yaşça en büyük” anlamında el-Ekber sıfatıyla anılmıştır. Ebû ‘Amr b. ‘Alâ’nın öğrencisidir. Kendisinden de Sîbeveyh, Kisâî, ‘Îsâ b. ‘Umer, Yûnus b. Ḥabîb ve Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ da ders almıştır. Kaynaklarda takva sahibi ve sözüne güvenilir bir alim olarak zikredilen Aḥfeş el-Ekber, Arap diline büyük hizmetler vermiştir. Bedevî kabileler arasında dolaşarak lehçe araştırmaları ve derlemeler yapmıştır. Arap edebiyatında, kasideleri bir bütün olarak şerhetme geleneği yerine, her bir beyiti ayrı ayrı ele alıp şerhetme yeniliği Aḥfeş el-Ekber’e nispet edilmektedir. Ancak kaynaklarda herhangi bir eserinden söz edilmemektedir.⁹⁴

1.1.7.1.4. Ebû Eyyûb es-Saḥtiyânî

Ebû Bekr b. Ebî Temîme Keysân el-‘Anzî el-Baṣrî Ebû Eyyûb es-Saḥtiyânî Tuheyne veya Cuheyne mavalisinden olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Abdullah b. Abbas’ın öldüğü sene yani 68/687-688 yılında Basra’da doğmuştur.⁹⁵

Hasan el-Baṣrî kendisine “Basra gençlerinin efendisi” şeklinde bir yakıştırmada bulunmuştur.⁹⁶ İbnu ‘Uyeyne “Eyyûb gibisini daha önce hiç görmedim.” diyerek onu övmüştür.⁹⁷ Halil b. Ahmed ise de hocası için Eyyûb es-Saḥtiyânî lahn (dilde hata)

⁹³ İbnu Ḥallikân, *III*, 469.

⁹⁴ İnci Koçak, “Aḥfeş el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, I, 525

⁹⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A‘lâmu’n-Nubelâ’ VI*, (11. Baskı), Tahkîk: Şu‘ayb el-Erneût, VI. cildin tahkîki: Hüseyin el-Esed, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 1996, 15, 16.

⁹⁶ ez-Zehebî, 18.

⁹⁷ ez-Zehebî, 17.

yaptığı zaman “Estağfirullah” dediğini ve lahn yapmaktan çok korktuğunu rivayet etmiştir.⁹⁸

Ebû Eyyûb es-Sahtiyânî'nin 131/749 yılında Basra'da öldüğüne dair ittifaklar bulunmaktadır.⁹⁹

1.2. HALİL B. AHMED'İN ESERLERİ

1.2.1. Kitâbu'l-‘Ayn

Arap dili ile uğraşan alimler, İslamiyet'in doğuşundan sonra, bir lügat oluşturmanın ihtiyacını hissetmişler ve bunun için öncelikle duydukları ve konuştukları kelimeleri toplamaya başlamışlardır. Basra'da Araplar el-Mirbed'e giderek oraya gelen bedevi Araplarla karşılaşmış ve dillerinin kaynaklarını bulmuşlardır. Çünkü bedevi Araplar, Arap dilinin en önemli kaynağı olma hüviyetine sahipti. Ancak o dönemde dilin müfredatını toplayacak, sistemli bir hale getirecek ilmî bir yöntem uygulayacak kişiler bulunmuyordu.¹⁰⁰

Dilin müfredatını toplamaya çalışan kişiler, önceleri, duydukları kelimeleri levhalara yazarak keydetmişlerdir. Ancak bu kaydetme herhangi bir sınıflandırma veya bir tertip gözetmeksizin yapılmıştır. Mesela yağmurla ilgili, atlarla ilgili veya hurmalarla ilgili kelimeleri biraraya getirerek bir sınıflandırma henüz mevcut değildi. Daha sonraları dildeki kelimeler risalelerde ve kitaplarda tedvin edilmeye başlandı. Bu risale ve kitaplarda garîb ve nâdir kelimeler de tedvin edilmiştir. Böylelikle bu garîb ve nadir kelimeler de dilden yok olmaktan kurtarılmış ve mevzularına göre bir lügat dahilinde bulunmaya başlamıştır.

Daha sonraları, atlar ile ilgili, bitkiler ile ilgili, hurmalar ile ilgili kitaplar yazılmıştır. Zıt anlamlı kelimelerin bir arada bulunduğu risaleler oluşturulmuştur. Tüm bunlardan sonra da artık kelimeler harflerin usulüne göre toplanmaya başlanmıştır. Bu risaleler de harflerin isimleriyle isimlendirilmiştir. Böylece bu risaleler, birer kitap halini almaya başlamıştır. Bunlara örnek olarak Ebû ‘Amr eş-Şeybânî'nin *Kitâbu'l-Cîm*,

⁹⁸ ez-Zehebî, 20.

⁹⁹ ez-Zehebî, 24.

¹⁰⁰ Nâsır, 67.

Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitâbu'l-Hemze*, Kıtub'un *Kitâbu'l-Müselleş* adlı lügatleri gösterilebilir.¹⁰¹

Halil b. Ahmed, Arap dilindeki kelimeleri biraraya getirmek için farklı bir ilmî yöntemin gerektiğini düşünmüş, Arap dilindeki bütün kelimeleri herhangi bir eksikliğin veya kuralsız bir lafzın olmayacağı bir sözlük oluşturmak için yeni bir yöntem geliştirmek istemiştir.¹⁰²

Halil b. Ahmed kelimeleri şunâ'î, sulâşî, rubâ'î ve humâşî olarak dört sınıfa ayırmıştır. Halil b. Ahmed'e göre Arapça'da kelimelerin aslı üç harften az ve beş harften de çok olamaz. Mesela عنكبوت ('ankebût) kelimesinin aslının عنكب ('ankebe) olduğunu belirtmiştir. Halil b. Ahmed'in yöntemiyle Arapça'daki kelimelerin sayısı 12,305,420'ye ulaşmaktadır. Ebû Bekr ez-Zubeydî *Muhtaşar Kitâbu'l-'Ayn* olarak neşrettiği lügatte Arapça kelimelerin sayısını 6,699,400 tane, musta'mel (kullanımda olan) olanları 5640 tane, muhmel (kullanımda olmayan) olanları 6,693,680 tane olarak belirtmiştir.¹⁰³

Celaeddîn es-Suyûtî (ö. 911) Halil b. Ahmed'in kelimeleri sayma yöntemini şu formülle belirtmektedir:

$$N!^{104}/(N-R)! \dots(1)$$

N: Arap harflerinin sayısı (28)

R: Heceler (şunâ'î, sulâşî, rubâ'î ve humâşî) {2, 3, 4, 5}

Buna göre;

$$\underline{\text{Şunâ'î}}\text{lerde } R=2 \Rightarrow 28!/(28-2)! = 756$$

$$\underline{\text{Sulâşî}}\text{lerde } R=3 \Rightarrow 28!/(28-3)! = 9,650$$

$$\underline{\text{Rubâ'î}}\text{lerde } R=4 \Rightarrow 28!/(28-4)! = 490,400$$

¹⁰¹ Nâsır, 68.

¹⁰² Nâsır, 68, 69.

¹⁰³ Ahmed Muhammed el-Bedevî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî Sîre ve Nusûs*, (1. Baskı), Câmi'atu Kâryûnus, Bingazi 1994, 26, 27.

¹⁰⁴ Ünlem (!) işareti matematikte "faktöriyel" kavramını ifade etmektedir. 1'den başlayarak belirli bir sayma sayısına kadar olan sayıların çarpımına o sayının faktöriyeli denir. Örneğin 1! = 1x1, 2! = 2x1, 3! = 3x2x1 şeklinde hesaplanır. Faktöriyel, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Faktöriyel>, Erişim tarihi: 01/09/2015.

Humâsîlerde $R=5 \Rightarrow 28!/(28-5)!=11,793,600$

Toplamda ise 12,305,412 olarak hesaplamıştır.¹⁰⁵

Halil b. Ahmed'e göre sunâ'î kelimeler iki harften oluşur. هَلْ, قَدْ gibi. Sulâsî kelimeler üç harften oluşur. حَرْب, حَرْج gibi. Rubâ'î kelimeler dört harften oluşur. دَحْرَج, إفْشَعَرَّ, إِسْمُنْكَل gibi.¹⁰⁶

Halil b. Ahmed kalb yöntemini kullanmıştır. Mesela عمد fiili عدم, مدع, مدع, مدع ile birlikte zikredilmiştir.¹⁰⁷

Alfabetik lügatçilik alanında telif edilen ilk eser olması ve bu nedenle müellifinin kendisinden önce bu alanda telif edilmiş bir eserden istifade etmemiş olması düşünüldüğünde, bazı kusurlar içermesi muhtemeldir. Bu nedenle de normal karşılanması gerekmektedir.

Kitâbu'l-'Ayn Abdullah Derviş tarafından 1967 yılında bir cilt olarak Bağdat'ta neşredilmiş, Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmîrrâ'î tarafından da tahkik edilerek sekiz cilt halinde 1988 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ayrıca Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmîrrâ'î tarafından alfabetik olarak tekrar düzenlenip *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn* ismiyle üç cilt olarak neşredilmiştir.¹⁰⁸

1.2.2. Kitâbu'n-Naqt ve's-Şekl

Halil b. Ahmed'in naqtu'l-meşâhif denilen Kur'an-ı Kerim'in noktalanması ve harekelenmesine dair yazdığı *Kitâbu'n-Naqt ve's-Şekl* adlı çalışması kendisinden sonra gelen alimlere örnek teşkil edecek bir çalışmadır. Halil b. Ahmed'in bu eseri naqtu'l-meşâhif alanında telif edilen ilk eserdir. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Kur'an-ı Kerim metni çeşitli malzemeler üzerine yazılmıştır. Hz. Osman'ın Kur'an-ı Kerim'i istinsah ettiği mushafta yazılan şekliyle korumak amacının yanında, tashif (yanlış

¹⁰⁵ Nidhal el-Abbadi, Ahmed Khedhair, Adel al-Nasrawi, "Build Arabic Lexicon", [Arapça Sözlük Yapısı], *The International Arab Journal of Information Technology*, 8, (2), Nisan 2011, 139.

¹⁰⁶ John A. Haywood, *Arabic Lexicography*, (2. Baskı), E. J. Brill, Leiden 1965, 29.

¹⁰⁷ el-Abbadi, Khedhair, al-Nasrawi, 137.

¹⁰⁸ Kenan Demirayak, M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatı'nda Kaynaklar*, (3. Baskı), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2000, 142.

okuma) ve lahn (dil hatası) yapma tehlikesini önleyecek bazı tedbirlerin alınmasına ihtiyacı duyulmuştur. Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 688) ile başlayan, Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 707) ve Yahya b. Ya'amer (ö. 746) gibi şahsiyetler ile devam eden bu alandaki çalışmalar arasında Halil b. Ahmed'in yazının ıslahı alanındaki çalışmaları büyük bir önem arz etmektedir.¹⁰⁹

Hz. Peygamber, bilginin yazı ile tespitini ve muhafazasını emretmiş, çocuklara okuma yazma öğretmenin babalar için gerekli bir görev olduğunu belirtmiştir. İslamiyet'in doğduğu dönemde Arap yazısındaki kusurlar şiddetle hissedilmiştir. Bu kusurları ilk defa tehlikeli sonuçları ile gören sahabe arasında başka yazıları bilenlerin bulunması, Arap yazısının ıslahında ve tamamlanmasında alınacak tedbirlerde çok faydalı olmuştur. Bununla birlikte özellikle Kur'an-ı Kerim'in tedvini ve mushaf şekline getirilmesi çalışmalarından önce sahabenin yazı konusunda yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını söylemek de mümkündür.¹¹⁰ Hulefa-yı Raşidin döneminde ise dinî ve idarî hayatta yazıya verilen önem giderek artmış, Hz. Ömer döneminde resmî okullar açılmış ve öğretmenler de tayin edilmeye başlanmıştır.¹¹¹

Kur'an-ı Kerim'in okunmasında lahnın (dil hatası) duyulması üzerine Irak valisi Ziyâd b. Ebîhî'nin (ö. 673) isteğiyle Ebû'l-Esved ed-Duelî, anlayışlı, dili fasih bir katibe, kendisi okumak suretiyle bir mushaf üzerinde, fetha okunduğunda harfin üstüne bir nokta, esre okunduğunda harfin altına bir nokta, ötre okunduğunda harfin önüne bir nokta, tenvinli okunduğunda ise de ikişer nokta koydurmuştur. Harfleri noktalama işlemi Ebû'l-Esved ed-Duelî'den önce de Araplar arasında bilinmekteydi. Özellikle sahabe arasında yazıyı harekeleme usulu bilinmekteydi. Sahabenin ve tabi'înin ilk neslinden olanlardan ayetleri beşer beşer ve onar onar işaretleyenler de bulunmaktaydı. Fakat onlar Kur'an-ı Kerim'in bütününe kapsayan bir noktalama sistemi geliştirmemişlerdir. Sadace okumayı kolaylaştırıcı bir takım teşebbüsler gerçekleştirmişlerdir. Daha sonra tabi'în bu teşebbüsleri belirli bir kurala bağlamıştır.¹¹²

¹⁰⁹ Tavfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XV, 310.

¹¹⁰ Nihad M. Çetin, "İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İrcica Yayınları, İstanbul 1992, 16.

¹¹¹ Muhammed Abdulhayy el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (Çev.: Ahmet Özel), III, İz Yayınları, İstanbul 1993, 107.

¹¹² Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Muħkem fî Nakḫi'l-Meşâhif*, (2. Baskı), Tahkik: İzzet Hasan, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1997, 3, 4.

Dilin doğru tespitini sağlamak ve yanlış okumayı önlemek için alınan tedbirler, alfabe de işaretli harf bırakmamıştır. Şekilleri birbirine benzeyen harfleri bir takım noktalama ile birbirinden ayırmak alfabenin kusurunu gidermiştir. Fakat dalgınlıktan, ihmalden veya aceleden doğabilecek hataların ayırt edilmesini sağlayacak tedbirler de geliştirilmiştir. Mesela bunun için mühmel (noktasız) harfler de işaretlenmiştir.¹¹³

Halil b. Ahmed'den önce harfle yapılan ilk simgesel şekil şedde (شدة) kelimesinin ikinci harfi olan د (dal) harfiydi. Şeddeli harfin üzerine ve altına, yazınınkinden daha ince yazılan د (dal) harfi, harekelerine göre fetha durumunda ters üstte, esre durumunda altta, ötre durumunda ise üstte gösterilmekteydi. Ayrıca harekeler nokta şeklinde de gösterilmekteydi.¹¹⁴

Halil b. Ahmed de yazıdaki noktalama endişelerini ortadan kaldıracak bir takım çalışmalar yapmıştır. Halil b. Ahmed'in noktalama çalışmaları, daha önce yapılan çalışmalardan daha farklıdır. Halil b. Ahmed, harekeleme için yatık elif harfini, vav harfini ve uzatılmış yâ harfini kullanmıştır.¹¹⁵ Halil b. Ahmed, imla işaretleri için de küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır. Mesela şedde için şîn (ش) harfinden istifade etmiştir. Ayrıca Halil b. Ahmed, ilk defa hemzeleri, teşdid (şeddeleme), revm¹¹⁶ ve işmâmı¹¹⁷ da göstermiştir.¹¹⁸

Halil b. Ahmed'in geliştirdiği harflerin noktalanması sistemi aynı zamanda hat sanatının gelişmesinde ve hat sanatında bir tezyin unsuru haline gelmesinde de rol oynamıştır.¹¹⁹

Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'n-Nakṭ ve 'ş-Şekl* adlı eseri, İbnu Nedîm'in listesinde geçmektedir ancak günümüze kadar ulaşmamıştır.¹²⁰

¹¹³ Çetin, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, 19, 20.

¹¹⁴ ed-Dânî, 50, 51.

¹¹⁵ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî A'mâluhu ve Menhecuhu*, (3. Baskı), Dâru'r-Râ'idi'l-'Arabî, Beyrut 1968, 38.

¹¹⁶ Harekeyi hafif bir sesle okumak.

¹¹⁷ Harfin sesini hissettirmek.

¹¹⁸ ed-Dânî, 6, 7.

¹¹⁹ Çetin, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, 20.

¹²⁰ Topuzoğlu, 10.

1.2.3. Aruz

Aruz ilmi, Arap şiirinin vezinlerini ve bu vezinlerin zihaf ve illetlerini öğreten bilim dalıdır.¹²¹

Aruz ilmi h. II. asırda Halil b. Ahmed tarafından keşfedilmiş ve sistemleştirilmiştir. Halil b. Ahmed aruz ilmini vücuda getirmiş, aruzu beş dairede taksim etmiş ve on beş bahir olarak kurmuştur. Daha sonra Aḥfeş el-Esvaṭ, Halil b. Ahmed'in oluşturduğu on beş bahire bir bahir daha (mütedârik) eklemiştir. Böylece aruz ilmi on altı bahirden oluşur hale gelmiştir.¹²²

Aruz ilminin tesisi Halil b. Ahmed'den başkasına nispet edilmemiştir. Aruz, Cahiliye döneminden Halil b. Ahmed zamanına kadar şiir vezinleri olarak bilinmekteydi.¹²³

Rivayete göre Aruz ilminin kurucusu Halil b. Ahmed hacdayken daha önce kimsenin bulamadığı bir ilmi bulmayı dua etmiş ve hacdan döndükten sonra aruz ilmini keşfetmek kendisine nasip olmuştur.¹²⁴

Aruz kelimesinin anlamlarına gelince; aruz kelimesinin farklı anlamları vardır. Bu anlamları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) Bazı müelliflere göre çadırın orta direğine aruz denildiği için nazımda zorunlu olduğu düşünüldüğü ve beyiti ayakta tuttuğuna inanıldığı için Aruz denilmiştir. Araplarda eskiden oturlan çadırdan yerlere de beyt (ev) denilirdi. Evin kapısının iki yanındaki pervazına da mısra adı verilirdi. Kapıdaki bu iki pervaz yani iki mısra da bir kapıyı, dolayısıyla da bir evi (beyt) meydana getirirdi. Kafiye ise kapının eşiğine verilen addır. Direksiz çadır olamayacağından, aruzsuz da şiir olamayacağı düşüncesi vardı. Bu terimler de bunlardan oluşmuştur.
- b) Halil b. Ahmed aruz üzerine Mekke'de çalıştığı ve Mekke çevresine de el- 'Arûd denildiği için keşfettiği nazım ölçüsüne de Aruz adı verilmiştir.

¹²¹ Ahmed el-Hâşimî, *Mizânu'z-Zeheb fî Şinâ'ati Şi'ri'l-'Arab*, (3. Baskı), Tahkik: Alaaddin 'Aṭiye, Mektebetu Dâru'l-Beyrûtî, y.y.y., 2006, 11.

¹²² Abdulaziz 'Atîk, *'İlmu'l-'Arûd ve'l-Kâfiye*, Dâru'n-Nahḍeti'l-'Arabiyye, Beyrut 1987, 7.

¹²³ Mehdî el-Maḥzûmî, *'Abkârî mine'l-Başra*, 95.

¹²⁴ Seyyid el-Buḥrânî, *el-'Arûd ve 'Îkâ'u's-Ş'iri'l-'Arabî*, Matba'atu'l-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-'Âmme Li'l-Kitâb, y.y.y. 1993, 15.

- c) Aruz kelimesinin sözlük anlamı nahiyedir. Aruz şiir ilminin bir bölümü yani bir nahiyesi olduğu için bu ölçüye aruz denilmiştir.
- d) Nazımda beyitin ilk mısrasının son tefilesine aruz denildiği için beyitin yazıldığı ölçüye aruz denilmiştir.
- e) Bazı müelliflere göre, bir şeyle karşılaştırılırken örnek gösterilen şey anlamında kullanıldığı ve nazımda bazı kuralların uygulanması gerektiği ve bir ölçüye uyduğu için aruz denilmiştir.
- f) İnatçı, düzgün yürümesini bilmeyen deveye, dağdaki ince yollara, buluta, diken yiyen koyun ve keçiye de aruz denilmiştir.¹²⁵

Aruz, önceleri bir kasidenin başlangıç beyitinin ilk mısrasını ifade ediyordu. Daha sonra bir beyitin ilk yarısına aruz denildi. Zamanla vezin değişmelerinin şatrların sonlarında vaki olduğu anlaşıldı. Halil b. Ahmed tarafından da sınırları çizildi. Böylece h. II. (VIII) asrın ortalarından sonra Halil b. Ahmed tarafından bu ıstılahın manası “bir beyitin ilk yarısının son tefilesi” ve “vezin bilgisi” olarak tespit edildi. İlk ıstılah manasını mecaz yoluyla bunların hemen hepsinini dayandığı “taraf” ve “yön” fikrinden veya çadırla ilgili olan manasından kazanmıştır. Sonuçta Halil b. Ahmed nazmın yapısının ahenkli dizilerini oluşturan küçük ses ünitelerine ıstılah ararken aruzun çadırla ilgili olan anlamını ve beytu’ş-şi’r temsilini göz önünde bulundurmıştır. Bu şekilde önce ilk mısra, sonra bu parçanın sonlarına ve sonuç olarak son tefilesine aruz denilmiştir. Birbirine yakın vezinleri birbirinden ayırmayı sağlayan aruz, mecaz yoluyla vezin bilgisini ifade edecek bir genişlik kazanmıştır. Halil b. Ahmed de kelimenin kökündeki “karıştırma” fikrini ön planda tutmuştur.¹²⁶

Eski Arap şiirinde uzak bir geçmişte ortaya çıkmış, eski şairlerin kulak ve dil terbiyesiyle öğrendikleri bazı nazım kurallarını ve şiirin temellerini ilk defa sistemli olarak ortaya koyan Halil b. Ahmed’in aruz alanında yazdığı eseri günümüze ulaşmamıştır. Halil b. Ahmed bu eserinde ilk defa Arap şiirinin ritm bakımından iç yapısını tahlil etmiş, şairlerin yüzyıllardır öğrendikleri şiirleri ancak duyu yoluyla ayırt edilebilen farklı vezinler arasındaki çeşitli ilişkileri belirleyip sistemli hale getirmiştir. Henüz hece ve vurgu kavramlarının olmadığı bir dönemde, beyitlerin yazılı şeklindeki

¹²⁵ Haluk İpekten, *Aruz Ölçüsü*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1989, 12, 13.

¹²⁶ Nihad M. Çetin, “Arûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III, 425.

harekeli ve sakin harflerin dizilişinden hareketle şiirin doğru ve bozuk olanını ayırt etmeyi sağlayan bir ölçü sistemi bulmaya çalışmıştır. Halil b. Ahmed, aruzu çeşitli lügat anlamlarından ziyade edebî bir terim olarak “kendisiyle bir şey karşılaştırılan” ve dolayısıyla “ölçü, terazi” veya “örnek olan şey” anlamlarında kullanmıştır. Halil b. Ahmed kitabında aruzu geniş anlamda “nazım bilgisi” olarak ele almış ve ona bağlı kalmak suretiyle kafiye konusunu da aynı eserinde incelemiştir.¹²⁷

1.2.4. Kitâbu'l-Îkâ' ve Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ

Halil b. Ahmed'in mûsikî alanında telif ettiği *Kitâbu'l-Îkâ'* ve *Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ* adlı eserleri, yaptığı çalışmalar arasında aruza en yakın olanıdır.¹²⁸ Ayrıca Halil b. Ahmed'in mûsikî alanında telif ettiği eserleri, Arapların mûsikî alanında telif ettiği ilk eserleri olma özelliği de taşımaktadır.¹²⁹ Halil b. Ahmed ritm biliminin kurucusudur.¹³⁰ Halil b. Ahmed notaları sınıflandırmış, melodi türlerini düzenlemiş ve onun bu çalışması kendisinden sonraki çalışmacılara örnek teşkil etmiştir.¹³¹

Halil b. Ahmed'in mûsikî alanında yaptığı çalışmalar olan *Kitâbu'l-Îkâ'* ve *Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ* adlı eserlerinden günümüze ulaşan el yazması eserler ya da herhangi bir iktibaslı yayım bulunmamaktadır.¹³²

1.2.5. Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv

Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv* adlı eserinde Arap dilinin gramerini genişletip geliştirmiştir. Ancak bu eserin Halil b. Ahmed'e ait olup olmadığına dair bazı şüpheler de bulunmaktadır. Ancak Halil b. Ahmed'in aynı zamanda nahiv alimi olduğu bilinciyle, gramer çalışmalarına büyük ölçüde yön verdiği şüphesizdir.

¹²⁷ Topuzoğlu, 311.

¹²⁸ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I*, Tahkik: Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim, Maḥba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâh, y.y.y., tsz., 558.

¹²⁹ Henry George Farmer, *Masâdiru'l-Mûsikâ'l-'Arabiyye*, (Çev.: Hüseyin Naşşâr), Mektebetu Mısır, Kahire tsz., 21.

¹³⁰ Farmer, 22.

¹³¹ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'İlmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ I*, Tahkik: Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ, Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim, Ali Muhammed el-Bicâvî, Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-Misriyye, Beyrut tsz., 81.

¹³² Eckhard Neubauer, “Al-Khalil ibn Ahmad and Music”, Karin C. Ryding (Ed.), *Early Medieval Arabic Studies on Khalil ibn Ahmad*, Georgetown Üniversitesi Baskısı, Washington 1998, 64.

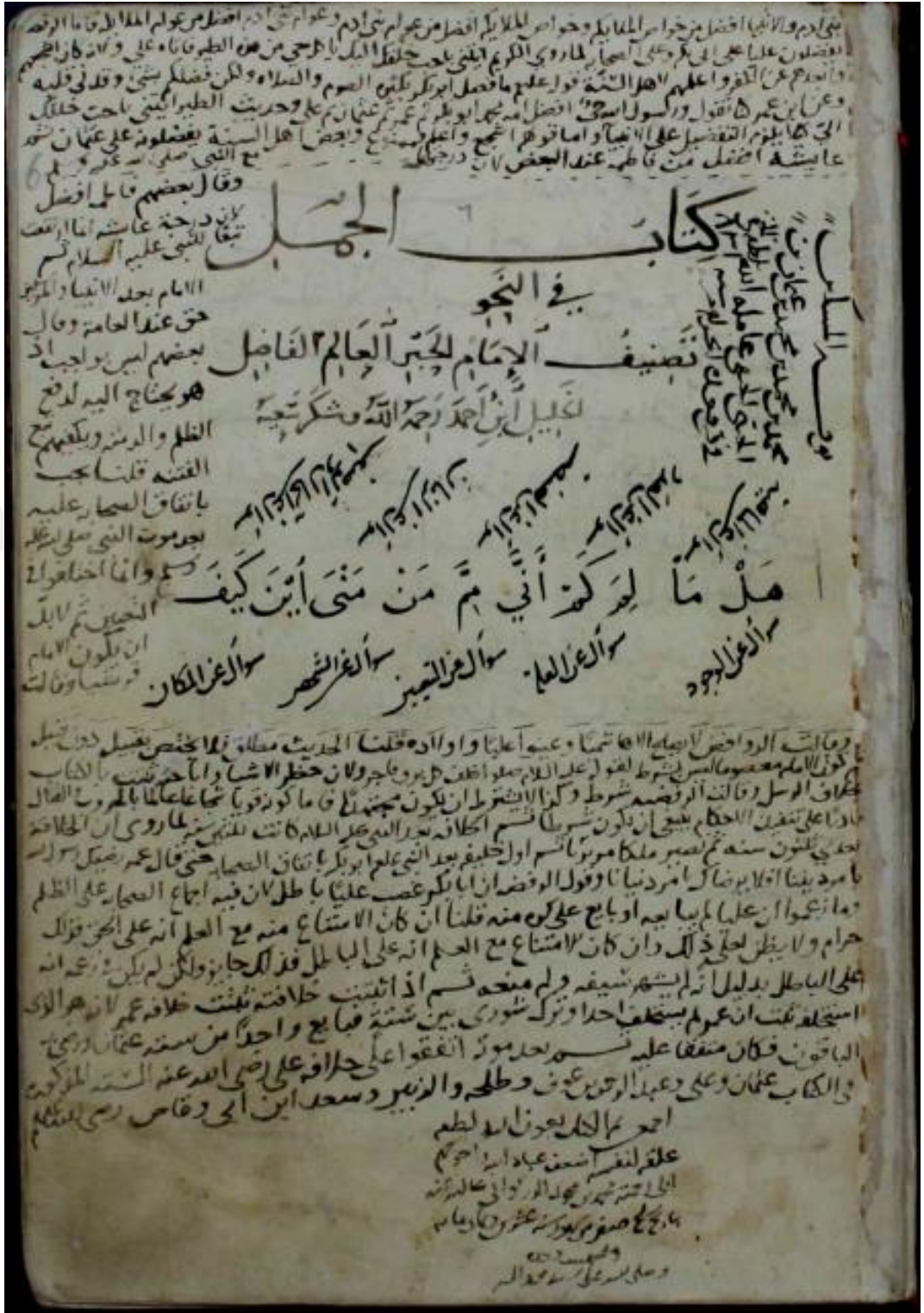
Arap dilinin nahivine dair ilk kitabı Abdullah b. Ebî İshak (ö. 735) kaleme almıştır. Ancak isimleri tespit edilen en eski iki eser 'Îsâ b. Ömer es-Seḫâfi'nin (ö. 766) *Kitâbu'l-Câmi*'ve *Kitâbu'l-İkmâl* adlı eserleridir. Bunlardan sonra ise Halil b. Ahmed gelmektedir. Halil b. Ahmed dehasıyla Arap dilbilimine yüz yıllık bir merhale kazandırmıştır. Çünkü Halil b. Ahmed, dilbilimdeki müstesna zekasıyla terimleri sistemli hale getirmiştir.¹³³

Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv adlı eserin sınıflandırılması, taksim edilmesi, yönetilmesi, hükümleri, sözleri ve ıstılahları Halil b. Ahmed'e nispet edilmektedir. Halil b. Ahmed irab, sarf, edatlar vs. konularda çok miktarda ıstılah kullanmış, Kur'an-ı Kerim ayetlerine de atıfta bulunmuştur. Halil b. Ahmed, irab meselelerinin açıklanmasında şiiirlerden de şevahid göstermiş ve kendisine onlarca şiiir rivayet edilmiştir. Fakat bu şiiirler gelişme ortamı bulamamış veya rivayetlere sadık kalınmamış ya da tahkik edilme imkanı bulamamıştır. Eserde şevahid içeren ifadeler bulunur. Ancak bunlara eklemeler yapılmadı demek pek doğru olmayacaktır. Çünkü alimler, yazarlar ve okurlar gibi bazı kimselerin Halil b. Ahmed'den sonraki dönemlerde bu şevahid ifadelerine eklemeler yaparak aslını karıştırmış olma ihtimalleri yüksektir.¹³⁴ Ayrıca, Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyh de (ö. 796) *el-Kitâb* adlı eserini hocası Halil b. Ahmed'in bilgileriyle genişletmiştir.¹³⁵

¹³³ Topuzoğlu, 311.

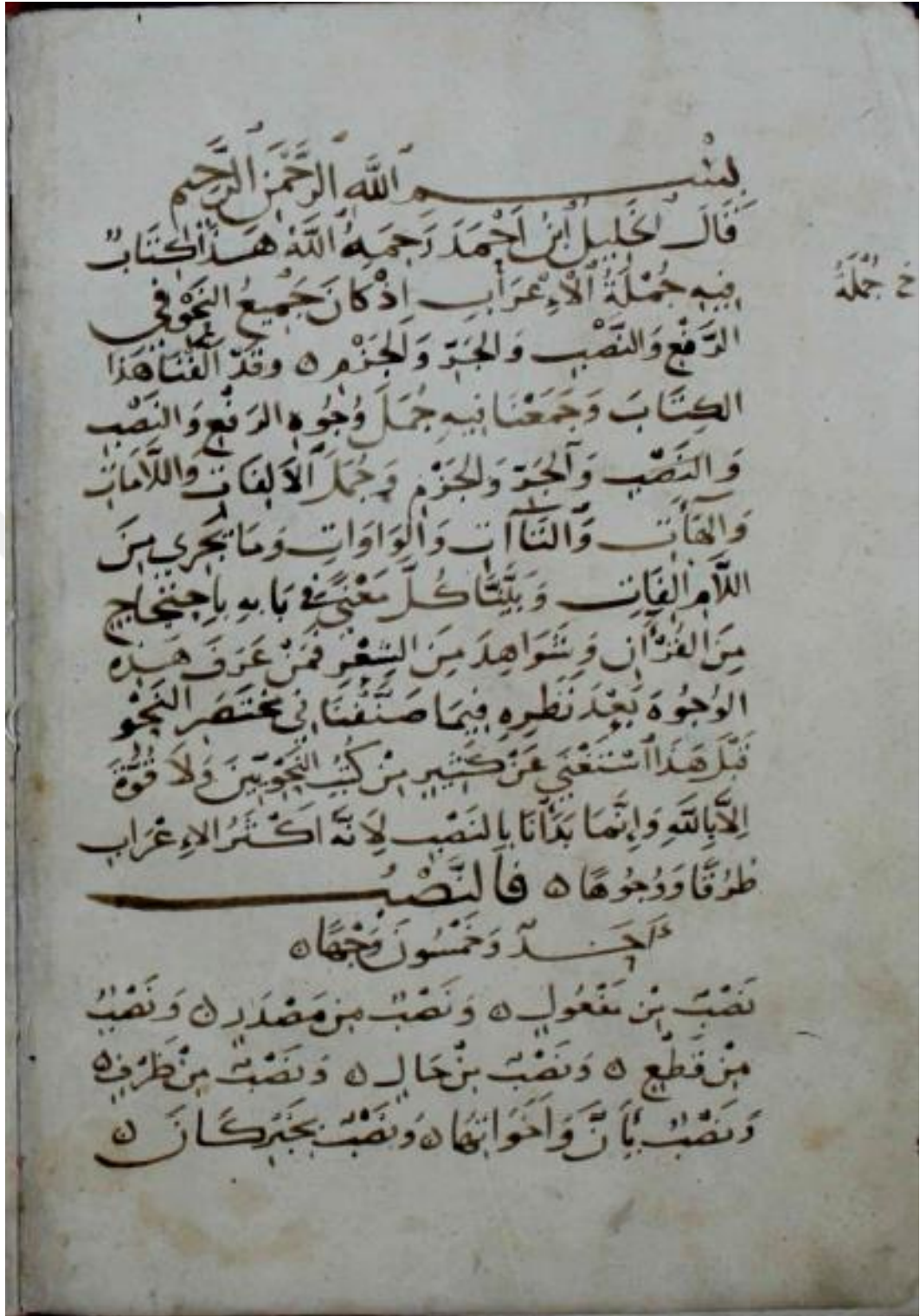
¹³⁴ el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*, (1. Baskı), Tahkik: Fahreddin Ḳabâve, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985,s. 6, 7.

¹³⁵ Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III, 296.

Resim 1.1. Halil b. Ahmed'in Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv Adlı El Yazması Eserinin Kapak Sayfası¹³⁶

¹³⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Cumel fi'n-Nahv*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Nu: 4456, tsz., vr. 6-81.

Resim 1.2. Halil b. Ahmed'in Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv Adlı El Yazması Eserinin Giriş Sayfası¹³⁷

¹³⁷ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitabu'l-Cumel fi'n-Nahv*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Nu: 4456, tsz., vr. 6-81.

Halil b.Ahmed'in bu eseri kaynaklarda el-Cumel, Cumelu'l-İ'râb, Vucûhu'n-Naşb, el-Muḥallâ, Cumletu Âlâti'l-'Arab, Cumletu Âlâti't-Ṭarab, en-Naḫṭ ve'ş-Şekl gibi isimlerle de anılmaktadır.¹³⁸

Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv* isimli eserinin ilk orijinal elyazma nüshası İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu bölümünde bulunmaktadır. İkinci nüshası ise Kahire'de Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.¹³⁹ Bir diğer nüshası da yine İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa koleksiyonunda bulunmaktadır.¹⁴⁰

İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya bölümünde bulunan orijinal nüshasındaki eser 141 sayfadan müteşekkildir. 15x24 cm. ölçülerindedir ve her sayfası 17 satırdan oluşmaktadır.¹⁴¹

Kahire'deki Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de bulunan nüshası altmış sekiz varaktan müteşekkildir. 13x18 cm. ölçülerinde olan eserin sayfaları ise on altı satırdan oluşmaktadır.¹⁴²

İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa bölümünde bulunan nüshası ise 30 varaktan müteşekkildir. Bu eser bir ciltlik bir koleksiyon içerisinde 148-177. sayfalar arasında bulunmaktadır.¹⁴³

Halil b. Ahmed *Kitâbu'l-Cümel fi'n-Naḫv* adlı eserini beş ana bölümde incelemek mümkündür. Vucûhu'n-Naşb bölümünde mansubâtı, Vucûhu'r-Ref' bölümünde merfûâtı, Vucûhu'l-Ḥafḍ bölümünde mecrurâtı ve Tefsîru İ'râbi Cumeli'l-Cezm bölümünde ise de meczumâtı ele almıştır. Cumelu'l-Elifât, Cumelu'l-Lâmât, Tefsîru Cumeli'l-Hât, Cumelu't-Tâ't, Cumelu'l-Vâvât vs. gibi başlıklar altında harfleri incelemiştir. Bu bölümü de eserin beşinci bölümü sayabiliriz. Halil b. Ahmed'in bu eserinden önce 'Îsâ b. Ömer eṣ-Şekâfi (ö. 766) tarafından el-Câmi' ve el-İkmâl veya el-Mukemmil adlı iki muhtasar nahiv kitabı telif edilmiştir. Ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır.

¹³⁸ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv*, 9.

¹³⁹ Carl Brockelmann, *Târiḫü'l-Edebi'l-'Arabî II*, (5. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz, 132.

¹⁴⁰ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv*, 18.

¹⁴¹ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv*, 15.

¹⁴² el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv*, 16.

¹⁴³ el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Naḫv*, 18.

Kitâbu'l-Cümel fi'n-Nahv, Fahreddin Kabâve tarafından tahkik edilerek 1982 yılında Fas'ta yayınlanmış, 1985 yılında Beyrut'ta ve 1990 yılında da Tahran'da yayınlanmıştır.¹⁴⁴

1.2.6. El-Ĥurûf

Halil b. Ahmed'in me'âni'l-ĥurûf alanında kaleme aldığı eseri *el-Ĥurûf* veya *Risâle fi Me'âni'l-Ĥurûf* adlı eseridir. Arap alfabesinde elif (ا) harfi ile başlayıp yâ (ي) ile biten harflere el-Ĥurûfu'l-Hecâ'iyye adı verilir. Araplar'ın izâfe ettiği mânalardan bahseden bir risâle olup müellif bu anlamlarla ilgili olarak söylenmiş beyitlerden de örnekler göstererek açıklamıştır. Eski bibliyografik kaynaklarda bu adla zikredilmeyen eser Ramazan Abduttevvâb tarafından önce el-Ĥurûf adı altında Kahire'de 1969 yılında, daha sonra *Selâsetu Kutub fi'l-Ĥurûf* adlı eser içinde Kahire'de 1982 yılında neşredilmiştir.¹⁴⁵ Halil b. Ahmed bu eserinde harfleri tek tek açıklamıştır.¹⁴⁶

Halil b. Ahmed, *el-Ĥurûf* adlı eserinde Arap harflerinin anlamlarını bir araya getirdiğini, Arapların bu anlamları kullandıklarını belirtmiştir. Harflerin anlamlarını açıklarken tıpkı diğer işlerinde olduğu gibi bu çalışmasında da Allah'tan başarı isteyip kalbine doğan manaları yazdığını da belirtmiştir. Halil b. Ahmed'in *el-Ĥurûf* adlı eserine "harflerin sözlüğü" ünvanını vermek de mümkündür.¹⁴⁷

Halil b. Ahmed eserinde harfleri anlamlarını çeşitli örneklerle de belirtmiştir. Halil b. Ahmed'in bu çalışmasındaki yöntemini açıklamak için birkaç örnek verecek olursak; örneğin elif (ا) harfinin anlamını "hakir görülmüş, küçümsenmiş ve zayıf adam" olarak vermektedir. Bu anlamı şu örnek cümle ile pekiştirmektedir: "*Sen, hor görülmüş, adi bir adam değilsin!*"¹⁴⁸

Örneğin dâl (د) harfinin anlamını "şişman kadın" olarak belirtmiştir. Bu anlamı İbnu Zib'arî'nin şu beyitiyle pekiştirmiştir:

¹⁴⁴ Demirayak, Çögenli, 176, 177.

¹⁴⁵ Topuzoğlu, 311.

¹⁴⁶ el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, *Selâsetu Kutub fi'l-Ĥurûf*, Tahkik: Ramazan Abduttevvâb, Mektebetu Ĥâncî, Kahire 1982, 3.

¹⁴⁷ el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, 33.

¹⁴⁸ el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, 34.

“Kara gözlü, boynu uzun, yumuşak tenli, şişman kadın; sanki hilal onun kaşları gibi.”¹⁴⁹

Halil b. Ahmed, zâl (ﺯ) harfine “horoz ibiği” anlamı vermiştir. Bu anlamı el-Hârişel-Yeşkerî’nin şu beyitiyle pekiştirmiştir:¹⁵⁰

“Kaşlarının arasında, delirdikçe deliren horozun ibiği gibi görünen cüzzam (hastalığı) var.”

Mîm (ﻡ) harfine Halil b. Ahmed “şarap” anlamı vermiştir. Bunu ez-Zimmânî’nin şu sözüyle pekiştirmiştir:

“Şarabı yağmur suyuyla karıştırdı.”¹⁵¹

Bir başka örnek daha verecek olursak, nûn (ﻥ) harfine Halil b. Ahmed “balık” anlamı vermiştir. Bunu Kur’an-ı Kerim’den şu ayet ile pekiştirmiştir:

وَدَا النُّونَ إِذْ ذَهَبَ مُعَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ.¹⁵²

“Zünnun’u (Yunus’u) da... Hani (kavmine) öfkelenerek gitmişti de biz kendisini asla sıkıştırmayız zannetmişti; derken karanlıklar içinde (kalıp): Senden başka ilah yok, seni tesbih ederim, ben doğrusu zalimlerden oldum diye nida etti.”¹⁵³

Halil b. Ahmed’in bu eserinin iki sayfa el yazması İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Laleli koleksiyonu 3711 demirbaş numarasında bulunmaktadır.

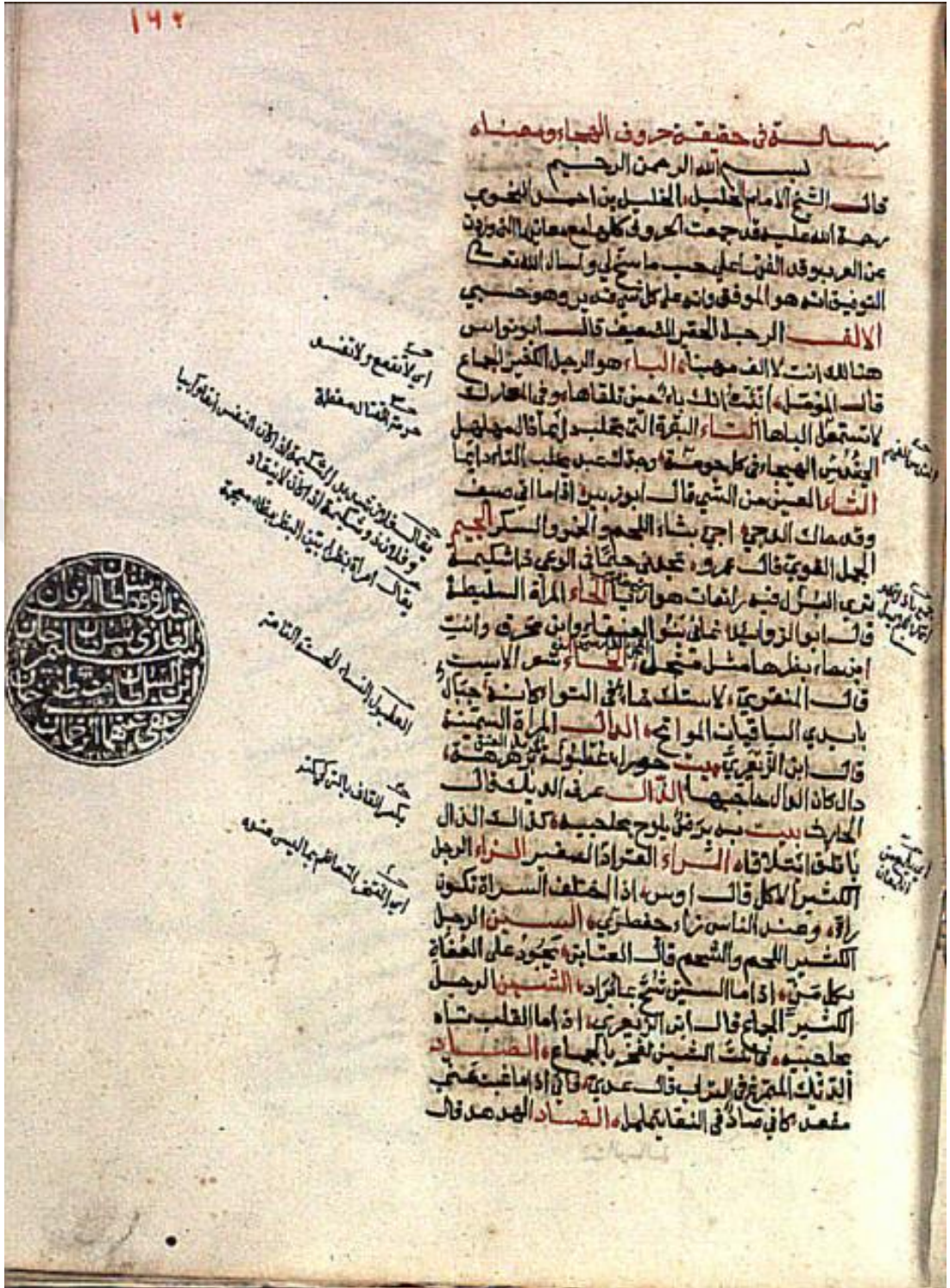
¹⁴⁹ el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, 37.

¹⁵⁰ el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, 37, 38.

¹⁵¹ el-Ferâhîdî, İbnu Sikkît, er-Râzî, 44.

¹⁵² Enbiya 21/87.

¹⁵³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Sad.: M. Sadi Çögenli, Huzur Yayınları, İstanbul 2006, 328.

Resim 1.3. Halil b. Ahmed'in el-Ḥurûf Adlı El Yazması Eserinin İlk Sayfası¹⁵⁴

¹⁵⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Risâle fî Ḥakîkati Hurûfi'l-Hecâi' ve Ma'nâhu*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, Nu: 3711, tsz., vr. 162.

Resim 1.4. Halil b. Ahmed'in el-Ḥurûf Adlı El Yazması Eserinin İkinci Sayfası¹⁵⁵

¹⁵⁵ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Risâle fî Ḥakîkati Ḥurûfi'l-Hecâi* ve *Ma'nâhu*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, Nu: 3711, tsz., vr. 162.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİL B. AHMED'İN İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Halil b. Ahmed'in kendine has bir ilmî kişiliği vardı. Halil b. Ahmed, ilmin sadece dinlemeyle ve ezberlemeyle kâfi olmayacağını düşünmüştür.¹⁵⁶ Şüphesiz Halil b. Ahmed yalnızca bir alim ve dâhi değil, aynı zamanda büyük bir hoca da olmuştur. Bilindiği gibi Halil b. Ahmed camilerde, ilim meclislerinde ilmî çalışmalar yapmış, aynı zamanda, buralarda öğrencilerine de eğitim vermiştir. Halil b. Ahmed hoca-öğrenci arasındaki engelleri kaldırmayı uygun görmüştür. Halil b. Ahmed'e göre öğrenci, tüm sorularını özgürce sorabilmeli, öğrenci her an hocasının karşısına çıkabilmelidir.¹⁵⁷

Halil b. Ahmed'in öğrencileri de ilim yolunda ilerlemiştir. Bu hususta onun, Sibeveyh'in hocası olduğunu söylemek bile yeterlidir. Çünkü Sibeveyh'in kitabında zikrettikleri Halil b. Ahmed'e aittir. Ayrıca Halil b. Ahmed kendisinden sonraki lügatçileri de ciddi bir şekilde etkilemiş, lügatçiler onun ilminden istifade etmişlerdir. Hicri IV. ve V. asırlarda yaşamış lügat müellifleri Halil b. Ahmed'in lügat telif etmedeki yöntemini örnek almışlardır. Halil b. Ahmed'in lügat telif etmedeki yöntemini örnek alan lügat müellifleri ve lügatleri şunlardır:

- İbnu Dureyd (ö. 933) Cemheretu'l-Luğa
- el- Kâlî (ö. 966) el-Bâri' fi'l-Luğa
- el-Ezherî (ö. 980) et-Tehzîbu'l-Luğa
- eš-Şâhib b. 'İbâd (ö. 995) el-Muĥîtu' fi'l-Luğa
- ez-Zubeydî (ö. 989) Muĥtaşaru'l-'Ayn
- İbnu Sîde (ö. 1066) el-Muĥkem ve'l-Muĥîtu'l-A'zam¹⁵⁸

Halil b. Ahmed'in etkisi doğudan batıya da sirayet etmiştir. Örneğin İbnu Dureyd'in öğrencisi Ebû Ali el-Kâlî (ö. 966) de Halil b. Ahmed'in lügatçilik yönteminin etkilenmiştir. Bazı konularda maharetli ve uzman kimseler Halil b.

¹⁵⁶ el-Maĥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkârî mine'l-Başra*, 27.

¹⁵⁷ Nâsır, 47.

¹⁵⁸ Nâsır, 41, 42.

Ahmed'in yöntem ve fikirlerinden etkilenmiş, onun vukûfu ve görüşleriyle, onun fikirleri ışığında aydınlanarak eğitimlerini görmüşlerdir. Bu kişilerden bazıları öğrenci, bazıları ise de hoca olarak Halil b. Ahmed'in derin fikriyatından etkilenmiş ve istifade etmişlerdir.¹⁵⁹

2.1.1. Halil b. Ahmed ve Dil Bilim

Bu başlık altında Halil b. Ahmed'in dil bilim alanında yaptığı çalışmaları ele alacak, bu alandaki görüşlerini değerlendireceğiz. Onun bu alana yaptığı katkıların başında sözlük bilim çalışmaları gelmektedir.

2.1.1.1. Sözlükbilim/Lügatçilik

Sözlük, kelimeleri ya alfabetik sırayla ya da belirli bir esas alınarak yine belirli bir metotla dizilmek şartıyla bir dilin mümkün olduğu kadar bütün kelimelerini büyük ölçüde ihtiva eden ve bu kelimeleri anlamlarıyla açıklayan kitaptır.¹⁶⁰

Sözlüğün Arapça karşılığı olan lügat kelimesi “sözünde hata edip batıl söylemek, saçmalamak, boş konuşmak; kuş ötmek”¹⁶¹ anlamlarındaki لغى kökünden türemiş bir isim olup “toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser” denmektedir. X. yüzyılın sonlarına kadar yazılan lügat kitapları konularına göre değişik adlar taşımaktaydı ve bu nedenle sözlük kavramını tam olarak karşılayan ortak bir terim mevcut değildi. Bu dönemde ve daha sonraki süreçte lügat kelimesi “dil, lehçe” anlamına geliyordu. Sözlük bilimi anlamında ‘ilmu’l-luga ve mu‘cemiyyât ile sözlük karşılığı olarak kullanılan mu‘cem ve kâmûs kelimeleri sonradan terim anlamına gelmiştir. Mu‘cem “sözün kapalı olması ve anlaşılmasız olması” anlamındaki (عجم) kökünden ism-i mefûl veya masdar olup “kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz” anlamına gelmektedir. Sözlük alimleri “kelimelerin alfabetik dizimi” anlamında kullandıkları mu‘cem terimini hadisçilerden almakla birlikte bunun tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda bilinen husus

¹⁵⁹ Nâsir, 42, 43.

¹⁶⁰ Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Atîâr, *Muqaddimetu’s-Şîhah*, (3. Baskı), Dâru’l-‘İlmi lil-Melâyîn, Beyrut 1984, 38.

¹⁶¹ Mevlüt Sarı, *el-Mevârid*, “l-ğ-y” mad., Bahar Yayınları, İstanbul tsz., 1377.

İbnu Fâris'in (ö. 395/1004) bir sözlüğüne belki de ilk defa Mu'cemu Maḳâyîsi'i-Luḡa adını vermiş olmasıdır. Ebû Hilâl el-'Askerî de (ö. 400/1009) kullanımdan kalkmış kelimelere dair sözlüğünü Mu'cem fî Baḳıyyeti'l-Eşyâ' olarak adlandırmıştır.¹⁶² Kâmûs kelimesi "suya dalmak" anlamındaki ¹⁶³قمس dan türediği veya gavstan dönüştüğü kabul edilir. Batlamyus'a göre kâmûs Grekçe okeanustan (okyanus) gelmiştir. Arap coğrafyacıları kelimeyi ûkiyânûs biçiminde almışlar ve manasını tam karşılamak üzere "Baḫru'l-Ûkiyânûsi'l-Muḫîṭ" (Arzı kuşatan deniz, Atlas Okyanusu) şeklinde kullanmışlardır. Bu terkip zamanla "el-Ḳâmûsu'l-Muḫîṭ" olmuştur. X. yüzyılın ortalarından itibaren bazı Arap müelliflerin sözlüklerine deniz adını vermeleri adeta bir gelenek haline gelmiştir. Bu geleneğin bir devamı olarak Fîrûzâbâdî yazdığı sözlüğü *el-Ḳâmûsu'l-Muḫîṭ* olarak adlandırmıştır. Bu sözlük ilim çevrelerinde büyük bir ilgi görmüştür ve kâmûs kelimesi artık sözlük anlamında kullanılmaya başlamıştır.¹⁶⁴

"Mu'cem" veya "kâmûs" terimini, gerek hece harflerine, gerek mevzularına göre tertip edilmek üzere, açıklamaları ve anlamlarını açıklamasıyla birlikte, dilin müfredatının büyük çoğunluğunu ihtiva eden kitap şeklinde tarif etmek de mümkündür.¹⁶⁵

Lügat ise, her milletin isteklerini dile getirdikleri sesler anlamına gelmektedir.¹⁶⁶

Arap lügatçiliğinin tarihine bakacak olursak, Arapların Cahiliye döneminde gerçek anlamda sözlük veya mu'cem telif etme ile uğraşmadıklarını söylemek gerekir.. Bunun nedenleri;

- 1) Arapların ümmî bir millet olması,
- 2) Arapların göçebe bir millet olmasıdır.¹⁶⁷

İslamî dönemde ise lügatçilik önce Kur'an-ı Kerîm'e, sonra hadise bağlı olarak, İslam'ın bu iki ana kaynağını doğru anlama gayretiyle başlamıştır. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerîm garib, nadir ve Araplara anlamı yabancı gelen pek çok kelime

¹⁶² Cemal Muhtar, "İslam'da Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1985, 363.

¹⁶³ Sarı, "ḳ-m-s" mad., 1258.

¹⁶⁴ İsmail Durmuş, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 398.

¹⁶⁵ Demirayak, Çögenli, 129.

¹⁶⁶ Emîn Bedî' Ya'ḳûb, *el-Mu'cemu'l-Mufaşşal fî Cumû'*, (1. Baskı), Nşr.: Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004. s. 386.

¹⁶⁷ 'Atṭâr, 38.

içermekteydi. Bu dönemde, Kur'an'da geçen ve dilde yaygın olmayan kelimeleri, eş anlamlı kelimeleri, aynı kelimenin çeşitli ayetlerdeki farklı manaları ve yine hadiste geçen ve az kullanılan kelimelerin manalarını tespit etmede şiir ve emsal gibi edebî çalışmalar izah unsuru idi. Bu itibarla müslümanlar Kur'an-ı Kerim'de ve hadiste kendilerine yabancı gelen bir lafız geçtiği zaman, bu lafızların anlamlarını tespit etmek için ya bizzat bedevi Araplara ya da Arap şiirine müracaat ediyorlardı.¹⁶⁸

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemden önce Araplar, günümüzde kullanılan, bildiğimiz şekildeki lügat kitaplarını bilmiyorlardı. Ancak bu durum onların sözlüklere ihtiyaç duymadıkları anlamına gelmemelidir. O dönemde insanlar lügat kitaplarına sahip değillerdi ancak bu durumun doğal bir sonucu olarak bugün bizim lügatlara başvurmamız gibi onlar da dilde anlamlarını bilmedikleri kelimeleri bilen kimselere sorarak öğrenmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde o dönemde dil konusunda ehil olan kişiler, lügatlerin vazifesini kendileri karşılıyordu.¹⁶⁹ İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in sözlerinde bazı yeni kelimeler ve deyimler ortaya çıkmıştır. Bunlar sahabilerin sorduğu sorulara cevap olarak Hz. Peygamber tarafından açıklanmaktaydı. Bu nedenle o dönemdeki insanlar dil ile ilgili meseleler için fazla çalışma ihtiyacı hissetmemekteydiler. Bu durum Hz. Peygamber'in vefatına kadar devam etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra durum değişmiş, bazı dini meseleler ile birlikte Kur'an-ı Kerim'deki ve hadislerdeki bazı kelimelerin anlamları sahabe ve tabi'îne yabancı gelmeye başlamıştır. Ömer b. el-Haṭṭâb, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbas gibi Arapça'nın sırlarına vakıf şahsiyetler bile dil alanında bazı meseleler karşısında zor durumda kalmışlardır. Bu nedenle Hz. Peygamber hayatta iken sahabilerden Arapça'yı iyi öğrenmelerini istemiş ve teşvik etmiştir. Bu teşvikler ilk halifeler zamanında da devam etmiş ve bunun sonucu olarak da Abdullah b. Abbas lügatle ilgili ilk eser sayılabilecek ve Kur'an-ı Kerim'deki garip kelimelerin sözlüğü mahiyetindeki *Ġârîbu'l-Kur'an*'ı telif etmiştir.¹⁷⁰ Bu açıdan, Arap lügatçiliğinin öncüsünün Abdullah b. Abbâs olduğu kabul edilmektedir. Nefi' b. el-Ezrâk ve arkadaşı Necdet b. 'Uvaymir tefsir konusunda Abdullah b. Abbâs'a pek çok mesele sorarak her kelimeye İslam öncesi Arapların şiirlerinden birer şahit getirmesini istemişlerdir. Arap

¹⁶⁸ Demirayak, Çögenli, 129.

¹⁶⁹ Mustafa Kılıçlı, *Arapça'da Müselles Lügatler ve Müellifleri*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1998, 5, 6.

¹⁷⁰ Kılıçlı, *Arapça'da Müselles Lügatler ve Müellifleri*, 6, 7.

dilinin nadir kelimelerine, fasihine, mana ve mefhûmlarına vakıf olan İbnu Abbâs bu şartı yerine getirerek her kelimenin manasını izah etmeye çalışmıştır. İbnu Abbâs'ın bu çalışması, kelimeleri dil açısından açıklaması bir lügat mahiyetinde olup daha sonraki dil çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Bu çalışmayı sahabelerin ileri gelenleri daha dar bir çerçevede de olsa yapmaya çalışmışlardır.¹⁷¹

2.1.1.2. Lügatlerin Yazılma Sebepleri

Lügatlerin yazılma sebeplerini üç madde halinde sıralamak mümkündür;

1) Kur'ân-ı Kerîm'i okumak, anlamak ve herhangi bir hata yapmamaktır. Örneğin Hz. Ömer'in "وَفَاكِهَةٌ وَأَبَاءٌ"¹⁷² "meyveler ve çayırılar..."¹⁷³ ayetinde çayır manasına gelen "أَبَاءٌ" kelimesinin manasını bilmediği ve ayrıca İbnu Abbas'ın da;

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَائِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.¹⁷⁴

"Hamd Allah'a, o gökleri, yeri yaratan ve melekleri (elçiler) kılan Fâtır'a, kanatlı kanatlı elçiler, (hem de) ikişer, üçer, dörder (kanatlı)... Yaratmada dilediği kadar artırır. Hakikaten Allah her şeye kadirdir."¹⁷⁵ ayetinde "yaratan" anlamına gelen "فَاطِرٌ" kelimesinin anlamını bilmediği görülmektedir.¹⁷⁶

2) Arapça'ya uygun olmayan kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'e girmesini önlemek.¹⁷⁷

Özellikle İslâmî fetih hareketlerinden sonra birçok yabancı milletin İslâm'ı seçmesi ve günlük hayatlarında Arapça'yı kullanmaları, Arapça'da bozulma (lahn) meydana getirmiştir. İslâm'dan sonra lahnın yaygınlaşmasına sebep olan faktörleri şu şekilde sıralayabiliriz.

a) Arapların, fetihlerden sonra Arap olmayan (Rum, Fars, Şam, Endülüs vb.) ülkelerin halklarıyla biraraya gelmeleri,

¹⁷¹ 'Attâr, 47.

¹⁷² Abese: 80/ 31.

¹⁷³ Yazır, 584.

¹⁷⁴ Fatır: 35/1.

¹⁷⁵ Yazır, 433.

¹⁷⁶ 'Attâr, 38, 39.

¹⁷⁷ 'Attâr, 42.

- b) Arapların çoğunun yabancı şehirlere yerleşmeleri,
- c) Arapların hayatlarında Arap olmayan cariyelerin ve melezlerin olması,
- d) Şehirlilerin dil ve nahiv eğitimlerini terketmeleri sonucu cehaletin artması,
- e) Şiirde hatalara izin verilmesi.”¹⁷⁸

3. Dilleriyle delil getiren ve kendilerine müracaat edilen ilim adamlarının ölmesi.¹⁷⁹

Arap edebiyatında h. I. asrın ortalarından itibaren görülmeye başlayan lügat çalışmalarının, öncelikle Kur’an-ı Kerim’in ve hadislerin doğru okunup doğru anlaşılması ihtiyacına binaen doğduğu kabul edilmektedir. Başlangıçta dini bir ihtiyaca cevap şeklinde ortaya çıkan lügat çalışmaları, daha sonra Arapça’nın klasik sayılan metinlerinin incelenmesi amacıyla da hizmet etmeye başlamıştır. Emeviler’in sonu ile Abbasiler’in başlangıcında, Kur’an-ı Kerim, hadis, fıkıh, dil, edebiyat, fizik, mantık, felsefe, kelam gibi bir çok ilimlerin daha iyi anlaşılması için lügat ilmi zaruri bir hale gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmalar sayesinde ilk sistematik lügatler de ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰

2.1.1.3. Arap Lügatçiliğinin Merhaleleri

Ahmed Emîn, Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Atîâr ve Muhammed Mustafa Rıdvân, Arap lügatçiliğinin üç merhalede gerçekleştiğini belirtmektedirler.

Ahmed Emîn’e göre;

Birinci Merhale: Dilcilerin çöllere giderek yağmur, kılıç, ekin, bitki gibi varlıkların lafızlarını işitmeleri ve bu kelimeleri toplamaları.

İkinci Merhale: Aynı konudaki kelimelerin bir araya getirilerek oluşturulması. Mesela muhaddislerin namaz hadislerini toplayarak Kitâbu’l-Ĥadîs olarak adlandırarak lügat haline getirmeleri,

¹⁷⁸ Emad Atilla, *Arap Lehçelerinde Harflerin Değişmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, 10, 11.

¹⁷⁹ ‘Atîâr, 42.

¹⁸⁰ M. Sadi Çögenli, *Gârîbu’l-Fıkh ve Lügat Kitapları*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1989, 1, 2.

Üçüncü Merhale: Bir kelimenin anlamını öğrenmek isteyen bir kimsenin müracaat edebileceği bütün Arapça kelimeleri içeren sözlük oluşturulması. Mesela Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı lügati.¹⁸¹

Ahmed 'Abdulğafûr 'Atţâr'a göre;

Birinci Merhale: Sahabenin Kur'an ve hadislerdeki anlamını bilmediği kelimelerin açıklamalarını toplamaları,

İkinci Merhale: Bunun en güzel örneği Abdullah b. Abbas'tır. Onun Ğarîbu'l Kur'an ve'l-Hadîs üzerinde tefsir yapması, sonra insanların dilin müfredatını düzensiz bir şekilde genişletmesi ve daha sonra da dilcilerin aynı konudaki kelimeleri tertip ederek toplaması ikinci merhaleyi oluşturur. Mesela Kitâbu'n-Nebât, Kitâbu'l-Haşerât, Kitâbu'l-İbil, Kitâbu'n-Nahîl, Halku'l-İnsân.

Üçüncü Merhale: Kelimeleri belli bir metot dahilinde düzenleyerek telif edilen lügatler. Mesela *Kitâbu'l-'Ayn*.¹⁸²

Muhammed Mustafa Rıdvan'a göre;

Birinci Merhale: Dilcilerin çöllere giderek duydukları her kelimeyi, herhangi bir sisteme bağlı kalmaksızın düzensiz bir şekilde toplamaları. Dilcilerin bu tür eserlerini Resâil Fitriyye olarak adlandırır.

İkinci Merhale: Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve el-Esmâî'nin (ö. 216/831) öncülüğünde, Kitâbu's-Silâh, Kitâbu'l-İbil vb. adlar altında kitaplar telif edilmesi,

Üçüncü Merhale: Bir kelimenin manasını araştıran bir kişinin müracaat edebileceği, dilin bütün müfredatını içeren ve belli bir metotla lügatlerin telif edilmesi.¹⁸³

Buna göre Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* adlı lügati, lügatçiliğin son merhalesinin bir mahsulüdür.

¹⁸¹ Ahmed Emîn, *Duĥa'l-İslâm II*, Mektebetu'n-Nahdeti'l-Mısriyye, Kahire 1935, 264, 265.

¹⁸² 'Atţâr, 51, 52.

¹⁸³ Demirayak, *Abbâsi Edebiyatı Tarihi*, 225.

2.1.1.4. Sistemlerine Göre Lügat Türleri

Arapça lügatleri sistemlerine göre; alfabetik lügatler ve mevzûî lügatler olmak üzere iki başlık altında incelemek mümkündür.

2.1.1.4.1. Alfabetik Lügatler

Alfabetik lügatlerin başlıcalarını; harflerin mahreçleri esas alınan lügatler, kelimenin son harfi esas alınan lügatler, kelimenin ilk harfi esas alınan lügatler ve kelimenin okunduğu gibi tertip edilen lügatler olmak üzere dört maddede sınıflandırmak mümkündür.

2.1.1.4.1.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri

- Kitâbu'l-‘Ayn (كِتَابُ الْعَيْنِ): Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 791)¹⁸⁴
- el-Bâri‘ fi Ğarîbi'l-Luġa (الْبَارِعُ فِي اللُّغَةِ): İsmail b. el-Ķâsım el-Ķâlî (ö. 966)¹⁸⁵
- Tehzîbu'l-Luġa (تَهْذِيبُ اللُّغَةِ): Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 980)¹⁸⁶
- el-Muĥkem ve'l-Muĥîtu'l-A‘zâm (الْمُحْكَمُ وَ الْمُحِيطُ الْأَعْظَامُ): İsmail b. Sîde (ö. 1066)¹⁸⁷

2.1.1.4.1.2. Kelimenin Son Harfi Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri

- Dîvânu'l-Edeb (ديوانُ الأدبِ): İshak b. İbrahim el-Fârâbî (ö. 961)¹⁸⁸
- Tâcu'l-Luġa ve Şihâhu'l-‘Arabiyye (تَاجُ اللُّغَةِ وَ صِحْحُ الْعَرَبِيَّةِ): İsmail b. Ahmed el-Cevherî (ö. 1001)¹⁸⁹
- Lisânu'l-‘Arab (لسانُ الْعَرَبِ): İbnu Manzûr (ö. 1311)¹⁹⁰
- el-Ķâmûsu'l-Muĥîtu (الْقَامُوسُ الْمُحِيطُ): Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî (ö. 1413)¹⁹¹
- Tâcu'l-‘Arûs (تَاجُ الْعَرُوسِ): Muhammed el- Ĥuseyn ez-Zebîdî (ö. 1790)¹⁹²

¹⁸⁴ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemu'l-Me‘âcim*, (2. Baskı), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, 191.

¹⁸⁵ İkbâl, 198.

¹⁸⁶ İkbâl, 199.

¹⁸⁷ İkbâl, 201.

¹⁸⁸ İkbâl, 252.

¹⁸⁹ İkbâl, 216.

¹⁹⁰ İkbâl, 220.

¹⁹¹ İkbâl, 222.

2.1.1.4.1.3. Kelimenin İlk Harfi Esas Alınan Lügatler ve Müellifleri

- a) Kitâbu'l-Cîm (كِتَابُ الْجِيم): İshak b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 828)¹⁹³
- b) el-Cemhere (الْجَمْهَرَة): İbnu Dureyd (ö. 931)¹⁹⁴
- c) Mu‘cemu Maķâyîsi'l-Luĝa (مُعْجَمُ مَقَائِيسِ اللُّغَةِ): Ahmed b. Fâris er-Râzî (ö. 1004)¹⁹⁵
- d) el-Mucmel fî'l-Luĝa (الْمُجْمَلُ فِي اللُّغَةِ): Ahmed b. Fâris¹⁹⁶
- e) Esâsu'l-Belâĝa (أَسَاسُ الْبَلَاغَةِ): ‘Umer ez-Zemaḥşerî (ö. 1143)¹⁹⁷
- f) Muhtâru's-Sîhâḥ (مُخْتَارُ الصِّحَاح): Abdulkadir er-Râzî (ö. 1267)¹⁹⁸
- g) el-Mu‘cemu'l-Vasîṭ (الْمُعْجَمُ الْوَسِيط): İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hamid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Nacâr¹⁹⁹

2.1.1.4.1.4. Kelimenin Okunduğu Gibi Tertip Edilen Lügatler ve Müellifleri

- a) el-Merca‘ (الْمَرْجَع): Abdullah el-‘Alaylî²⁰⁰
- b) er-Râid (الرَّائِد): Cubrân Mes‘ûd²⁰¹
- c) el-Muncidu'l-Ebcedî (الْمُنْجِدُ الْأَبْجَدِي): Fuad Efrâm el-Bustânî²⁰²
- d) Lârûs (لَارُوس): Halil el-Curr²⁰³

2.1.1.4.2. Mevzûî Lügatler

Mevzûî lügatlerin başlıcalarını da Kur’ân lügatleri, hadis lügatleri, fıkıh lügatleri, çok konulu lügatler ve ıstılah lügatleri olmak üzere beş başlık altında toplamak mümkündür.

¹⁹² İkbâl, 235.

¹⁹³ İkbâl, 243.

¹⁹⁴ İkbâl, 195.

¹⁹⁵ İkbâl, 184.

¹⁹⁶ İkbâl, 244.

¹⁹⁷ İkbâl, 246.

¹⁹⁸ İkbâl, 229.

¹⁹⁹ Hüseyin Naşsâr, *el-Mu‘cemu'l-‘Arabî Neş‘etuhu ve Teṭavvuruhu*, (9. Baskı), Dâru'l-Mısır Li't-Ṭıbbâ‘ati, y.y.y., 1988, 593.

²⁰⁰ Demirayak, Çögenli, 152.

²⁰¹ Cubrân Mes‘ûd, *er-Râ'id*, (7. Baskı), Dâru'l-‘İlmi Li'l-Melâyîn, Beyrut 1992, (Mukaddime).

²⁰² Demirayak, Çögenli, 152.

²⁰³ Halil el-Curr, *Lârûs*, Librairie Larousse, Paris 1987, (Mukaddime).

2.1.1.4.2.1. Kur'ân Lüगतleri ve Müellifleri

- a) el-İşâret fi Ğarîbi'l-Kur'ân (الإشارة في غريب القرآن): Muhammed b. Ziyâd el-Ensârî el-Mevsûlî (ö. 351)²⁰⁴
- b) Ğarîbu'l-Kur'ân (غريب القرآن): el-Melik b. Ğarîb el-Aşma'î (ö. 216)²⁰⁵
- c) Tefsîru Ğarîbî'l-Kur'âni'l-'Azîm (تفسير غريب القرآن العظيم): Enes b. Mâlik el-Eşbahî (ö. 179)²⁰⁶
- d) el-Luĝat fi'l-Kurân (اللغة في القرآن): Süleyman b. Beşîr el-Ezdî (ö. 150)²⁰⁷

2.1.1.4.2.2. Hadis Lüगतleri ve Müellifleri

- a) Ğarîbu'l- Ĥadîs (غريب الحديث): Nađr b. Şumeyl el-Mâzinî (ö. 204)²⁰⁸
- b) Ğarîbu'l- Ĥadîs (غريب الحديث): Sabit b. Abdulaziz el-Kûfi (ö. 250)²⁰⁹
- c) Mucmi'u'l-Ğarâib fi Ğarîbi'l- Ĥadîs (مجمع الغرائب في غريب الحديث): Abdulĝâfir el-Fârisî (ö. 529)²¹⁰
- d) el-Fâ'ik fi Ğarîbi'l- Ĥadîs (الفائق في غريب الحديث): Muhammed b. 'Amr ez-Zemaşserî (ö. 538)²¹¹

2.1.1.4.2.3. Fıkıh Lüगतleri ve Müellifleri

- a) Tılbetu't- Talebe (طلبة الطلبة): 'Amr b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537)²¹²
- b) el-Mu'rîb (المعرب): Abdusseyyid b. Ali el-Muţarazzî (ö. 610)²¹³
- c) Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luĝât (تهذيب الأسماء واللغات): İbnu Hasan el-Ĥizâmî (ö. 676)²¹⁴

²⁰⁴ İkbâl, 12.

²⁰⁵ İkbâl, 9.

²⁰⁶ İkbâl, 8.

²⁰⁷ İkbâl, 16.

²⁰⁸ İkbâl, 23.

²⁰⁹ İkbâl, 26.

²¹⁰ İkbâl, 31.

²¹¹ İkbâl, 31.

²¹² İkbâl, 46.

²¹³ İkbâl, 46.

²¹⁴ İkbâl, 44.

2.1.1.4.2.4. Çok Konulu Lügatler ve Müellifleri

- a) Mebâdi'u'l-Luġa (مَبَادِيُ اللُّغَةِ): Muhammed b. el-Haġîb el-İskâfî (ö. 421)²¹⁵
 b) el-Muġaṣṣaṣ (المُخَصَّص): İbnu Sîde (ö. 458)²¹⁶

2.1.1.4.2.5. İstılah Lügatleri ve Müellifleri

- a) Mefâtîhu'l-'Ulûm (مَفَاتِيحُ الْعُلُوم): Ahmed b. Yusuf el-Harezmî (ö. 387)²¹⁷
 b) et-Ta'rifât (التَّعْرِيفَات): Muhammed b. Ali el-Curcânî (ö. 816)²¹⁸
 c) Kitâbu'z-Ziynet fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye (كِتَابُ الزَّيْنَةِ فِي الْكَلِمَاتِ فِي الْإِسْلَامِيَّةِ الْعَرَبِيَّةِ): Ĥamdân b. Ahmed er-Râzî (ö. 322)²¹⁹
 d) el-Kulliyyât (الْكُلِّيَّات): Süleyman b. Ĥuseynî el-Qarîmî el-Kefevî (ö. 1094)²²⁰

2.1.2. Dil Çalışmaları

Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemde Basra, önemli dil çalışmalarının yapıldığı bir yerdi. Bu nedenle Halil b. Ahmed'in Basra'daki bu atmosferden etkilendiğini söylemek mümkündür.²²¹ Halil b. Ahmed, bu atmosferden etkilenecek kendine has inceleme ve araştırma yöntemleriyle dil çalışmaları yapmıştır.²²²

Dil çalışmalarında sema metodunu kullanan Halil b. Ahmed, bu amaçla önce etraftaki varlıkların seslerini dikkatli bir şekilde dinlemiş, sonra bu sesleri derin bir aklî yöntemle tefekkür etmiş, iyice düşünmüş, sesleri özümsemiş ve toplamıştır. Bu yöntemini dilde kullanmış ve bu kelime nereden ve nasıl ortaya çıktı? Doğayla, evrenle ve insanla alakası nedir? gibi soruları sorarak, bu yöntemle dilin kökenini araştırmıştır.²²³

²¹⁵ İkbâl, 151.

²¹⁶ İkbâl, 153.

²¹⁷ İkbâl, 49.

²¹⁸ İkbâl, 49.

²¹⁹ İkbâl, 43.

²²⁰ İkbâl, 49.

²²¹ el-Maġzumi, *el-Ferâġîdî 'Abġarî mine'l-Başra*, 33.

²²² Nâsır, 63.

²²³ Nâsır, 63.

2.1.2.1. Dilin Oluşumu/Kökene

Dil bilginleri dilin oluşumu konusundaki görüşlerinde ittifak etmemektedirler. Abdullah b. Abbâs, usulcülerden İbnu'l-Hâcib, dilcilerden Ahmed b. el-Fârisî gibi bazı fakih, usulcü ve dilci bazıları dilin bir vahiy veya ilham olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca bir de dilin toplumsal bir vakıa olduğunu ileri sürenler olmuştur. Bu görüş en çok yaygın olan görüştür. Buna göre insanlar, bir arada yaşamak ve ihtiyaçlarını gidermek için dili oluşturmuştur. İnsanlar ilk olarak karşılaştıkları sesleri taklit ederek dili oluşturmaya başlamışlardır. Çünkü doğada ister bitki ister hayvan ister cansız varlıklar olsun her şeyin birbirinden ayırt edilebileceği sesleri vardır. Bu nedenlerle dilin bu şekilde başlayıp geliştiğini ve bu yüzden de toplumsal bir vakıa olduğunu söyleyenler olmuştur.

Halil b. Ahmed'in sözlerinden, dil konusunda onun da dilin toplumsal bir vakıa olduğu görüşüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Halil b. Ahmed'in bu görüşü hakkında şöyle bir sözü vardır: "Çekirge öttü, kerkenez de öttü. Ama sanki çekirge zıplıyordu, kerkenez sesi de yankı yapıyordu."²²⁴ Bunlardan birisi çekirge sesiydi, diğeri ise kerkenez sesiydi. Ancak bu iki ses arasında fark bulunmaktaydı. Halil b. Ahmed de ötmek fiillerindeki bu farkı sezmiştir. Çekirge ötüşündeki seste bir uzama olduğu için bunu ifade etmek için kullanılan fiili şeddeli olan ötme fiili (صَرَ) olarak algılamıştır. Ama kerkenezin ötmesi ise kesik kesik yankılı bir ötme sesiydi. Halil b. Ahmed, bu yöntemle dildeki kelimeleri, seslerinden ayırt ederek incelemiştir. Fakat bu yöntem İbnu Cinnî ve öğrencisi Ebû Ali'ye de nispet edilmiştir. Öyle olsa bile, Halil b. Ahmed'in bu yöntemin başlamasına bir zemin hazırladığını söylemek yanlış olmayacaktır.²²⁵

2.1.2.2. Kelime Türetimi ve Naht Yöntemi

Naht sözlük anlamı olarak taşı, tahtayı, madeni işlemek, istenilen şekli vermek²²⁶; odun, kalem vs. yontmak, kereste vb. düzeltmek, kazmak, oymak²²⁷ anlamlarına gelmektedir. Gramer ıstılahı olarak ise de iki veya daha çok kelimedden bir kelime

²²⁴ Nâsır, 63-65.

²²⁵ Nâsır, 66, 67.

²²⁶ Mutçalı, "n-ḥ-t" mad., 867.

²²⁷ Arif Erkan, *el-Beyân I, II*, Yasin Yayınları, İstanbul 2006, "n-ḥ-t" mad., 2274.

oluşturmak anlamına gelmektedir. Örneğin بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 “Bismillâhirrahmânirrahîm” terkibinden ب, س, م, ل “b, s, m, l” harflerini alarak
 “besmele” (بِسْمَل: bismillâh dedi) kelimesinin elde edilmesi bunun örneklerinden birini
 teşkil eder.²²⁸

Eski fasih Arapça’da pek çok naht örnekleri bulunmamaktadır. Bunlar isim tamlaması halindeki bazı kabile adlarının nisbetinde yapılan kısaltmalardan ibarettir. Abdüşşems Abşemî, Abdülkays Abkasî, Abdüddâr Abderî gibi. Bu örneklere dayanan bazı dilciler, isim tamlaması şeklindeki iki kelimenin her birinden ilk iki harfı alıp birleştirmek suretiyle فَعْلَلِي “fa‘leli” kalıbında menhût (naht yapılmış) kelimeler elde etmişlerdir.²²⁹

Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn* adlı eserinde naht konusunda yaygın kullanılan bir örneği şu şekilde vermekte ve şunları ifade etmektedir: ‘Ayn (ع) harfi, çıkış yerleri yakın olduğundan hâ (ح) harfi ile aynı kelimedede bir araya gelmez. Ancak, حَيْعَلِي gibi iki kelime birleştirilip bir kelime oluşturulursa bu birliktelik mümkün olur. Konuyu şiirle şöyle açıklamaktadır: (Vâfir)

أَقُولُ هَآ وَدَمَعُ الْعَيْنِ جَارٍ أَمْ تَحْزُنُكَ حَيْعَلَةُ الْمَدَايِ

“Gözlerinden yaşlar akarken ona müezzinin “hay‘ale”si seni hüzünlendirmiyor mu?diyorum.”

Halil b. Ahmed’in verdiği bu örnek beyitte şairin kullandığı “hay‘ale” kelimesi “hayya ve ‘alâ” kelimelerinden oluşturulmuş yani naht yapılmıştır.²³⁰

²²⁸ İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hamid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Naccâr, *el-Mu‘cemu’l-Vasi‘*, (4. Baskı), “n-ğ-t” mad., Mektebetu’ş-Şurûku’d-Devliyye, Kahire 2004, 906.

²²⁹ M. Reşit Özbalıkçı, “Naht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 310.

²³⁰ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi’l-‘Ayn*, I, (1. Baskı), Tahkik: Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrrâ’î, İntişârât Usve, Kûm 1993, 56.

2.1.3. Sesbilim

Halil b. Ahmed, dildeki sesleri inceleyip bu konuda çalışmaların ilk adımlarını atmıştır. Halil b. Ahmed ses bilim alanında çalışmasının ilk adımlarını, harfleri belli bir sıraya koyarak atmaya başlamıştır. Dildeki seslerin derlenip sıralanmasında iki seçenek bulunuyordu. Birincisi, Sami dillerinde de zaten var olan ebced, hevvez, huṭṭî, kelemen, s'afeş, kâraşet, sehḥaz ve ḍazî' olarak bilinen sistemler, diğeri de harflerin şekil ve görünümelerini esas alan bir sıralama sistemiydi. Bu sistem, birbirlerine benzeyen harfler önce bir üçlemeyle س ش ص ض ط ظ ر ز , د ذ ve ح خ ب ت ث ve sonra ikilemeyle ع غ ف ق gibi benzer harfleri biraraya getirerek oluşturulmuş bir sıralama sistemiydi.²³¹ Ancak Halil b. Ahmed, bu iki sistemden hiçbirini tercih etmemiştir. Farklı bir metod geliştirmeyi tercih etmiştir. Halil b. Ahmed, elif (ل) harfî illetli bir harf olduğu için sıralamaya elif (ل) harfî ile başlamamıştır.²³² Ayrıca hemze ile başlayan sıralamayı da esas almamıştır. Çünkü hemze sert ve vurgulu bir harftir. Vurgu kaldırıldığında yâ (ي), vâv (و) ve elif (ل) harfine dönüşmektedir.²³³

2.1.3.1. Ses ve Harf Kavramları

Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn* eserinin muhakkikleri Meḥdî el-Maḥzûmî ve İbrâhîm es-Sâmîrâ'î, Halil b. Ahmed'in ses ıstılahını kullanmayıp harf ıstılahını kullanmasını şu şekilde belirtir: Halil b. Ahmed'in harf ıstılahıyla kastettiği, günümüzde bizim ses ıstılahıyla kastettiğimizdir. Çünkü Halil b. Ahmed'in şöyle bir sözü rivayet edilir: "Sana bir kelime sorulduğunda ve sen o kelimenin yerini bulmak istediğinde kelimenin harflerine bak. Eğer ondan bir tanesini bile başlıkta (el-Kitâbu'l-Muḥaddem) görürsen o kelime bu başlıkta mevcuttur." Burada Halil b. Ahmed'in kelimenin harfleri sözü ile kelimenin sesini kastetmektedir. Çünkü o el-Kitâbu'l-Muḥaddem diye isimlendirdiği başlıklarda ses ve dil ile ilgili maddelere işaret etmektedir.²³⁴

Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyh, (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinde harf ıstılahını ses ıstılahı anlamında kullanmıştır.²³⁵ Sîbeveyh, genel ses bilim alanında

²³¹ el-Maḥzûmî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Baṣra*, 36.

²³² el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn*, I, 42.

²³³ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn*, I, 47.

²³⁴ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn*, I, 15.

²³⁵ Ebû Bişr 'Umer b. Osman b. Kaṇber Sîbeveyh, *el-Kitâb* IV, (2. Baskı), Tahkîk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu Hâncî, Kahire 1982, 434, 435.

yaptığı çalışmalarından ve ses bilimine katkılarından dolayı müsteşrikler tarafından takdir edilmiş ve büyük bir övünç kaynağı olmuştur.²³⁶

Ayrıca İbnu Cinnî de (ö. 392/1002) *Sırru Şinâ'ati'l-İrâb* adlı eserinde ses ıstılahını şu şekilde kullanmıştır: Ses, uzun ve kesintisiz nefesle çıkar. Ancak boğazda, ağızda ve iki dudakta sesin akışkanlığını ve uzamasını engelleyen noktalar bulunmaktadır. Bu noktalar “maқта” olarak isimlendirilir. Maқта’ların değişmesine göre de harflerin sesleri farklılık gösterir.²³⁷

2.1.3.2. Arap Harflerinin Fonetik Özellikleri

Halil b. Ahmed, konuşmanın tamamen boğaz yoluyla gerçekleştiğini tespit etmiş ve boğazın en aşağısındaki harfin başlangıç için en uygun harf olduğu sonucuna varmıştır.²³⁸ Halil b. Ahmed hayiz (bölge), medrec (boğumlanma noktası) ve mahreç (çıkış yeri) lafızlarını kullanmıştır. Ayrıca o, harfler için şöyle demektedir: Arapça’da yirmi dokuz harf vardır. Bunlardan yirmi beş tanesi sahihtir. Bu harflerin belirli bölgeleri (ehyâz) ve boğumlanma noktaları (medâric) vardır. Geriye kalan dört harf ise boşluktur. Bunlar vâv, yâ, elif-i leyyine ve hemze harfleridir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıkar. Dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi bir yerinde bulunmamaktadır. Bu nedenle “cevf” (boğaz ve ağız boşluğu) olarak adlandırılmıştır. Bunların cevften başka nispet edilecekleri bölgeleri yoktur.²³⁹

Halil b. Ahmed, harflerin mahreçlerini şu şekilde belirtmiştir: Ağız elif (l) ile açılır ve daha sonra harf ortaya çıkar. اب, ائ, اء, اغ, اء, اغ gibi.²⁴⁰ Aynı mahreç belirleme yöntemi İbnu Cinnî’de de görülmektedir. İbnu Cinnî de harflerin seslerini öğrenmek için harflerin harekeli değil de sakin olarak söylenilmesi gerektiğini belirtir. İbnu Cinni, harekenin harfî hareket ettirdiği ve parçası olduğu harfe çektiği için harften önce bir vâsil hemzesi getirilerek ائ, ائ, اء şeklinde söylenilmesi gerektiğini belirtir.²⁴¹

²³⁶ Ebû Sa’îd es-Sîrâtî, *Mâ Zekerahu'l-Kûfiyyûn mine'l-İdğâm*, (1. Baskı), Tahkik: Şabîh et-Temîmî, Dâru'l-Beyânî'l-'Arabî, Cidde 1985, 37.

²³⁷ Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İrâb*, (2. Baskı), Tahkik: Hasan Hindâvî, Dâru'l-Çalem, Dimaşk 1993, 6.

²³⁸ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 42.

²³⁹ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 52, 53.

²⁴⁰ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 42.

²⁴¹ İbnu Cinnî, s. 6, 7.

2.1.3.3. Halil b. Ahmed'in Harfleri Sıralama Yöntemi

Halil b. Ahmed'in harfleri sıralama yönteminde, mevcut bulunan ebced, havvez, hutûfî, kelemen, s'afes, qaraset, sehaz ve dazı' olarak bilinen sistemleri ve diğer bir sistem olan harflerin şekil ve görünüşlerini esas alınan sıralama sistemlerinden hiçbirini ele almadığını daha önce belirtmiştik. Halil b. Ahmed harfleri sıralamaya önce boğaz (halkıyye) harflerinden başlamaktadır. Halil b. Ahmed'e göre boğaz (halkıyye) harfleri en derinden yukarı doğru ع, ح, ه, خ ve غ harfleridir. Boğaz (halkıyye) harflerinin en derini ع harfidir. Bu nedenle ع harfini ilk sıraya koymuştur.²⁴² Mahreç benzerliği sebebiyle ح harfindeki kısıklık olmazsa ع harfine, ه harfinde vurgu olmazsa, ح ya benzer. Ardından yine boğaz harflerinden olan خ ve غ harfleri bulunur.

Halil b. Ahmed'e göre boğaz (halkıyye) harflerinden sonra ق ve ك harfleri gelir. Bunlar küçük dil (leheviyye) harfleridir. Çünkü başlangıç yerleri küçük dildir.

ق ve ك harflerinden sonra ج, ش ve ض harfleri gelir. Bu harfler de damak ortası (şecriyye) harfleridir. Çünkü başlangıç yerleri damak ortasıdır.

Damak ortası (şecriyye) harflerinden sonra ص, س ve ز harflerini getirmiştir. Bunlara da dil ucu (esliyye) adını vermiştir. Çünkü bu harfler dilin ucu ile çıkmaktadır.

Dil ucu (esliyye) harflerinden sonra ön damak (nit'iyye) olarak adlandırdığı ط, ت ve د harfleri gelmektedir. Çünkü bu harflerin çıkış noktası üst ön damaktır.²⁴³

Damak harflerinden sonra diş eti (lişeviyye) harfleri gelir. Bunlar ظ, ذ ve ث harfleridir. Çünkü bu harflerin çıkış noktaları diş etidir.

Diş eti (lişeviyye) harflerinden sonra dil ucu (zulkiyye) harfleri gelmektedir. Bunlar ر, ل ve ن harfleridir. Çünkü bu harflerin de çıkış noktaları dil ucudur.

Dil ucu (zulkiyye) harflerinden sonra dudak (şefeviyye) harfleri gelmektedir. Bunlar ف, ب ve م harfleridir. Çünkü bu harflerin başlangıç noktaları dudaktır.

Dudak (şefeviyye) harflerinden sonra Halil b. Ahmed'in boğaz ve ağız boşluğu (cevf) olarak adlandırdığı tüm bu mahreçlerin dışında kalan dört harf gelmektedir. Bunlar و, ی, ا, و, ve ء harfleridir. Bunları hava boşluğu (heva'iyye) harfleri olarak isimlendirmektedir. Çünkü bu harfler hava boşluğundadır ve bir yere tutunmazlar. Bu

²⁴² el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 55.

²⁴³ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 53.

bilgilere göre, Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn* adlı lügatine yazdığı mukaddimesinden, harfleri mahreçlerine göre ع ا و ي م ب ن ل ر ث ذ ظ ت د ط ز س ص ض ش ج ك ق غ خ ه ح ع şeklinde sıralama sistemi geliştirdiği anlaşılmaktadır.²⁴⁴

2.1.3.4. Arap Harflerinin Sıfatları

Halil b. Ahmed, harfleri Şaḥîḥ (ünsüz) ve hevâ'î (ünlü), zulḳiyye (dil ucu) ve Şutm (tonsuz), mechûr (ötümlü) ve mehmûs (ötümsüz), isti'lâ' (yükselen) ve istifâl (alçalan), mehtût (vurgulu) ve meḏḡût (baskılı), hafâ' (gizli) ve lîn (yumuşak) olarak nitelendirmektedir.

2.1.3.4.1. Şaḥîḥ (Ünsüz) ve Hevâ'î (Ünlü)

Halil b. Ahmed, harfleri şu şekilde belirtmektedir: “Arapça’da yirmi dokuz harf vardır. Bunlardan yirmi beşi sahihtir. Bu harflerin belirli bölgeleri (eḥyâz) ve boğumlanma noktaları (medâric) vardır. Geriye kalan dört harf ise boşluktur. Bunlar vâv, yâ elif-i leyyine ve hemze harfleridir. Bu dört harf boğaz ile ağız boşluğundan çıkar. Dil, boğaz veya küçük dildeki boğumlanma noktalarının herhangi bir yerinde bulunmamaktadır. Bu nedenle “cevf” (boğaz ve ağız boşluğu) olarak adlandırılmıştır. Bunların cevften başka nispet edilecekleri bölgeleri yoktur. Bunlar ي, و, ا, ve ء harfleridir.” Bunları hava boşluğu (heva’iyye) harfleri olarak nitelendirmektedir.²⁴⁵ Buna göre hava boşluğu (heva’iyye) olarak isimlendirdiği ي, و, ا, ve ء harfleridir. Bu 4 harfin dışında kalan 25 harfi de şaḥîḥ olarak nitelendirmektedir.²⁴⁶

2.1.3.4.2. Zulḳiyye (Dil ucu) ve Şutm (Tonsuz)

Zulḳiyye harfleri, zevlekiyye harfleri olarak da adlandırılır.²⁴⁷ Halil b. Ahmed, altı tane harfi zulḳiyye harfleri olarak nitelendirmektedir. Bunlar ر, ل, ن, ف, ب, ve م harfleridir. Çünkü akıcı konuşma dilin ucu ve dudaklar vasıtasıyla gerçekleşir. Dil ucu ve iki dudak bu altı harfin boğumlanma noktalarıdır. Bu harflerden ر, ل, ve ن harfleri dil önünden çıkmaktadır. ف, ب, ve م harfleri ise dudak (şefeviyye) harfleridir. Bu harfler de

²⁴⁴ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 54.

²⁴⁵ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, s. 54.

²⁴⁶ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, s. 52, 53.

²⁴⁷ Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, z-l-k mad., Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, 296.

iki dudak arasından çıkmaktadır. Halil b. Ahmed, bu harflerin dışında kalan harfleri de (heva'î harfler hariç) şutm harfler olarak nitelemektedir.²⁴⁸

2.1.3.4.3. Mechûr (Ötümlü) ve Mehmûs (Ötümsüz)

Halil b. Ahmed, harfleri mechûr ve mehmûs harfler olarak nitelemektedir. Halil b. Ahmed'e göre mechûr harfler mahrece en fazla baskı yapan ve nefesin kendisiyle birlikte akmasına engel olan harflerdir. Mehmûs harfler ise de mahrece baskısı en zayıf olan ve nefesin kendisiyle birlikte aktığı harflerdir.²⁴⁹ Mechûr harfler, ء, ا, ع, غ, ق, ج, ي, ح, ه, ض, ل, ن, ر, د, ط, ز, ذ, ب, م, و olmak üzere on dokuz tanedir. Mehmûs harfler ise ح, ه, خ, ك, ش, ت, ص, ث, ف olmak üzere on tanedir.²⁵⁰

2.1.3.4.4. İsti'lâ' (Yükselen) ve İstifâl (Alçalan)

Halil b. Ahmed, şutm olarak nitelediği harflerden ط, ض, ص, ظ, ق olmak üzere beş tane harfî dülün üst kısmından çıktığı için yükselen anlamına gelen isti'lâ' olarak nitelendirir. س, د, ت, ذ, ث, ج, ك, ش, ز harflerini ise, dilin alçaldığı harfler olduğu için alçalan anlamına gelen istifâl olarak nitelemektedir.²⁵¹

2.1.3.4.5. Mehtût (Vurgulu) ve Meğğût (Baskılı)

Halil b. Ahmed, sadece ء harfinin, hem vurgulu hem de baskılı olarak boğazın dibinden çıktığını belirterek mehtût ve meğğût olarak nitelemektedir.²⁵²

2.1.3.4.6. Hafâ' (Gizli)

Halil b. Ahmed, ه harfini gizli bir harf olarak sayarak hafâ' olarak nitelemektedir.²⁵³

²⁴⁸ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, s. 46-49.

²⁴⁹ Ebû İshak İbrahim b. es-Serî, *Me'âni'l-Ķurân ve İ'râbuhu*, (1. Baskı), Tahkîk: 'Abdulcelîl 'Abduhu Şelbî, 'Âlemu'l-Ķutub, Beyrut 1988, 414.

²⁵⁰ Ahmet Yüksel, "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24-25, 2007, 146. (136-151)

²⁵¹ Ahmed Muhammed Sâlim ez-Züvey, "Sesbilimin Kurucusu el-Halil b. Ahmed", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Nacattin Hanay), 4, 2013, 221, 222. (195-227)

²⁵² el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 47.

²⁵³ ez-Züvey, 222, 223.

2.1.3.4.7. Lîn (Yumuşak)

Halil b. Ahmed, sadece ' harfini, yumuşak olduğu için lîn olarak nitelemektedir.²⁵⁴

2.1.4. Mûsikî

Halil b. Ahmed, yalnızca dilbilim gibi sosyal bilimlerle ilgilenmemiş, aynı zamanda dilin sanatsal yönüyle de ilgilenmiş ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. Şüphesiz dildeki mûsikî ilmi için derin bir fikriyat ve zihnî meleke gereklidir. Bu alanla ilgili geniş bir bilgi birikimine sahip olan Halil b. Ahmed, dildeki ritmi ve ahengi incelemiştir. Mûsikî alanında pek çok araştırmalar yapan Halil b. Ahmed, hem ritm hem de ahenk/nota ile ilgili *Kitâbu'l-Îkâ'* ve *Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ* adlı eserleri vücuda getirmiştir. Onun bu eserleri, Abbasiler döneminde, mûsikî konusunda eser telif etmek isteyen müellifler için önemli bir kaynak olmuştur.²⁵⁵ Kaynaklarda İshak b. İbrahim nota ile ilgili bir kitap telif ettiği ve eserini İbrahim b. el-Mehdî'ye arz ettiği belirtilmektedir. İbrahim b. el-Mehdî kendisine “Aferin ey Ebû Muhammed! Çok güzel bir iş başardın.” der. İshak b. İbrahim ona, “Bunu Halil b. Ahmed'in sayesinde başardım. Başarımlarımın temelinde Halil b. Ahmed vardır. Bu konuda bize Halil b. Ahmed yol gösterdi.” şeklinde karşılık verir.²⁵⁶

Halil b. Ahmed, kelimelerdeki mûsikî zevki tatmak istemiş ve şiirdeki mûsikîyi keşfetmiş ve bu çalışmalarıyla da aruz ilminin doğmasına zemin hazırlamıştır.²⁵⁷

Halil b. Ahmed'in çalışma alanı olan mûsikî tam anlamıyla bilinmemektedir. Ancak melodilerin türlerini inceleyen ton sistemini kurması, mûsikî ölçü ve ritm sistemi üzerinde çalışmasıyla telif ettiği *Kitâbu'l-Îkâ'* ve *Kitâbu'n-Nağam fi'l-Mûsikâ* adlı eserleri İbnu Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde geçmektedir.²⁵⁸

Halil b. Ahmed şiirin vezinleri, ritimleri, nazım ölçüleri ile ilgili olan çalışmalarını başardıktan sonra, mûsikî alanında çalışmalar yaparak notalar ve melodiler üzerine ilmî yol katetmeye başlamıştır. Halil b. Ahmed mûsikî alanında yaptığı çalışmalarından

²⁵⁴ el-Ferâhîdî, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn I*, 53.

²⁵⁵ el-Mağzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*, 185.

²⁵⁶ el-Endelusî, 49.

²⁵⁷ el-Mağzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*, 186.

²⁵⁸ Neubauer, 64.

sonra, bu alanda onun metot ve yöntemleri İshak b. İbrahim başta olmak üzere bazı çalışmacılara örnek olmuştur.²⁵⁹

Halil b. Ahmed, melodilerde ve aruz ölçülerinde olağanüstü yetenekleri sahipti. Onun mûsikî ile alakalı olan eserleri, başkaları tarafından zor anlaşılacak, ancak kendisine kolay gelen çalışmalarıydı. Halil b. Ahmed'in mûsikî alanındaki bu meziyetleri olağanüstü olmasına rağmen, İshak b. İbrahim gibi aynı alanda çalışanlarla kıyaslandığında, oldukça mütevazî bir izlenime sahipti. Ancak ne var ki Halil b. Ahmed'in mûsikî ile ilgili çalışmaları hak ettiği ilgiyi bulamamıştır. el-Câhîz'in (ö. 868/869) *Kitâbu'l-Hayavân* adlı eserinde zikrettiği İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 845) Halil b. Ahmed'e mûsikî çalışmalarından dolayı şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. en-Nazzâm, Halil b. Ahmed'i kendini beğenmişlik ve mantıksal karışıklıktan ötürü eleştirmektedir. Ayrıca el-Câhîz "Halil b. Ahmed, nahivde, aruzda, kelimada ve melodilerin derlenmesinde başarılı çalışmalar yapmıştır. Ancak o, mûsikî ile ilgili iki kitap telif etmiştir ve bu kitaplarda mantık hataları mevcuttur." şeklinde eleştiride bulunmuştur. Bunlardan daha şiddetli bir eleştiriyi ise el-Merzubânî (ö. 944) yapmıştır. Hamza el-İsfehânî (ö. 970) "Halil b. Ahmed, hayatında hiç akort veya orkestra ölçüleri görmemesine ve çok nadir müzisyen görmesine rağmen mûsikî ve mûsikî ölçüleri alanında çalışmalar yapmıştır." diyerek eleştiride bulunmuş ve Ebû 'Ubeyd el-Bekrî (ö. 7094) ise de aynı şekilde "Halil b. Ahmed hayatında hiç tellere dokunmamasına ve hiç bir müzisyenle bağlantı kurmamasına rağmen melodilerin tasnifi ile ilgili çalışmalar yapmıştır." diyerek eleştiride bulunmuştur.²⁶⁰

Daha önce Halil b. Ahmed'in mûsikî alanında telif ettiği kitapların Arapların mûsikî alanında telif edilmiş ilk eserleri olduğunu belirtmiştik. Ancak Halil b. Ahmed'in mûsikî alanında yazdığı eserler İslam tarihinde mûsikî alanında yapılmış ilk eserler değildir. Çünkü İran asıllı Yûnus el-Kâtib (ö. 765) bu alanda Halil b. Ahmed'den daha önce çalışmalar yapmış ve kitap telif etmiştir. İbnu Nedîm'e göre Yûnus el-Kâtib, *Kitâbu'n-Nağam* adlı bir eseri Halil b. Ahmed'den önce telif etmiştir.²⁶¹

İslam tarihinde mûsikî alanda sistemleşen teorik yapı VIII-XIII. yüzyıllarda gelişerek Endülüs'ten Çin'e, Orta Afrika'dan Kafkaslar'a kadar yayılmıştır. Mûsikî

²⁵⁹ Neubauer, 65.

²⁶⁰ Neubauer, 65, 66.

²⁶¹ Neubauer, 67.

ilminin Orta Doğu'da yayılmasında İskenderiye, Antakya, Harran ve Urfa gibi ilkçağın önde gelen bilim merkezlerinin katkıları olmuştur. İslam tarihinde Yûnus el-Kâtib ve Halil b. Ahmed mûsikî alanında çalışmalar yapan ilk kişilerdir. Daha sonra İbrâhim el-Mevsûlî, İbrâhim b. Mehdî, İshak el-Mevsûlî, İbnu Hurdâzbih ve İbnu'l-Müneccim onları takip etmiştir.²⁶²

Halil b. Ahmed'den de Yunus el-Kâtib'den de bu konuda hiçbir şey geriye kalmamıştır. Araplarda mûsikî alanında günümüze iktibaslı bir şekilde aktarıldığı bilinen en eski çalışma da İshak el-Mevsûlî'nin çalışmasıdır.²⁶³

2.2. EDEBÎ KİŞİLİĞİ/ŞAIRLİĞİ

Buraya kadar olan bölümlerde ilmî kişiliğine değindiğimiz Halil b. Ahmed'in, bir şair olarak edebî bir yönü de bulunmaktadır. Müstakil bir divanı bulunmayan Halil b. Ahmed'e nispet edilen şiirler çeşitli kitaplarda yer almaktadır. Edebiyat kaynaklarında Halil b. Ahmed'in şairlik yönü ve şiirlerinin özellikleri ele alınmaktadır.²⁶⁴

Bilindiği gibi edebî ürünler, şiir ve nesir olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Şiiri, nesirden ayırt etmek kolaydır. Çünkü şiirde etkileyici bir ritm ve güzel bir ahenk vardır. Ancak şiirdeki bu etkileyici ritm ve güzel ahengi incelemek Halil b. Ahmed'in yaşadığı dönemden önce hiç kimseye nasip olmamıştır.²⁶⁵

Halil b. Ahmed şiir ile yakından ilgilenmiş ve şiirler ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Halil b. Ahmed'in şiir ile ilgili çalışmaları, şiirdeki notalar ve ahenk ile ilgilidir.²⁶⁶

Halil b. Ahmed'in şiirlerinin sayısının çok olmadığını belirten İbnu'l-Mu'tez, *Tabakâtu's-Şu'arâ'* da, onun çok sayıda şiir nazmetmediyse bile, şiir bilgisinin yüksek ve şiirlerinin, anlaşılması kolay olmayan edebî ürünler olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁷

Öte yandan İbnu Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ'* adlı eserinde, "el-Aşma'î", İbnu'l-Mukaffa' ve Halil b. Ahmed'in şiirlerinde olduğu gibi, alimlerin şiirlerinde

²⁶² Nuri Özcan, Yalçın Çetinkaya, "Mûsiki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 258.

²⁶³ Neubauer, 64.

²⁶⁴ el-Bedevî, 85.

²⁶⁵ el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*, 185.

²⁶⁶ el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*, 186.

²⁶⁷ Abdullah b. el-Mu'tez, *Tabakâtu's-Şu'arâ'*, Tahkik: Abdussettâr Ahmed Ferâc, Dâru'l-Me'ârif, Mısır tsz., 98.

basitlik ve yüzeysellik olmaz.” diyerek Halil b. Ahmed’in şiirlerinin değerini vurgulamaktadır.²⁶⁸

İbnu'l-Enbârî de, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ* adlı eserinde, Halil b. Ahmed'in şiirlerinin edebî kıymeti olan eserler olduğunu belirtmektedir.²⁶⁹

2.2.1. Halil b. Ahmed'in Şiirleri

Halil b. Ahmed'in çeşitli vesilelerle ve çeşitli durumlar karşısında şiirler nazmetmiştir. Burada, çeşitli Arapça kitaplarda dağınık halde bulunan ve Halil b. Ahmed'e nispet edilen farklı bahirlerdeki şiirleri, her bir bahirden birer örnekle göstereceğiz.

Ṭavîl bahrinde;

وَإِنْ كَثُرَتْ مِنْهُ عَلَيَّ الْجُرَائِمُ	سَأَلِزِمُ نَفْسِي الصَّفْحَ عَنْ كُلِّ مُذْنِبٍ
شَرِيفٌ وَ مَشْرُوفٌ وَ مَثَلٌ وَ مُقَاوِمٌ	وَ مَا النَّاسُ إِلَّا وَاحِدٌ مِنْ ثَلَاثَةِ
وَ أَتْبِعُ فِيهِ الْحَقَّ وَ الْحَقُّ لَارِمٌ	فَأَمَّا الَّذِي فَوْقِي فَأَعْرِفُ فَضْلَهُ
تَفَضَّلْتُ إِنَّ الْفَضْلَ بِالْعِزِّ حَاكِمٌ	وَ أَمَّا الَّذِي مِثْلِي فَإِنْ زَلَّ أَوْ هَفَا
إِجَابَتَهُ عَرْضِي وَ إِنْ لَامَ لَائِمٌ	وَ أَمَّا الَّذِي دُونِي فَإِنْ قَالَ صُنْتُ عَنْ

“Bana suç işyenlerin suçları artsa bile bundan sonra her suçluyu affedeceğim.”

“İnsanlar şu üç şeyden biridir: Şerefli, şeref duyulan ve direnen.”

“Benden üstün olanlara gelince; onların değerini bilirim, onların doğru sözlerini uygularım, çünkü doğruluk gereklidir.”

“Benim gibi olanlara gelince; yanılır veya hata ederlerse üstün olurum, şüphesiz üstünlük şanla olur.”

“Benden düşük olanlara gelince; kınayan bir dil ile bir şey dese bile haysiyetimi korur ona cevap vermem.”²⁷⁰

²⁶⁸ İbnu Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'ru ve 'ş-Şu'arâ' I*, (2. baskı), Tahkîk: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1982, 70.

²⁶⁹ İbnu'l-Enbârî, 46.

²⁷⁰ Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, (4. Baskı), Nşr.: Muhammed Kerîm Râcih, Dâru İkra', Beyrut 1985, 264.

Kâmil bahrinde;

أَوْ كُنْتَ تَعْلَمُ مَا أَقُولُ عَذْرَتِي لَوْ كُنْتَ تَعْلَمُ مَا أَقُولُ عَذْرَتِي
وَ عَلِمْتُ أَنَّكَ جَاهِلٌ فَعَذْرَتُكَ لَكِنْ جَهَلْتُ مَقَالَتِي فَعَذْرَتِي

“Benim söylediğim şeyi anlasaydın beni hoş görürdün. Yahut sen senin söylediğin şeyi anlasaydın kendini ayıplardın.”

“Ama benim söylediğim şeyi anlamadın ve beni ayıpladın. Ben de senin cahil olduğunu bildiğimden seni hoş gördüm”²⁷¹

Basîf bahrinde;

وَقَدْ يَزِيدُهَا طَوْلَ النَّجَارِيِّبِ أَلْعِلْمُ يُذَكِّي عُقُولًا حِينَ يَصْحُبُهَا
يَرَى وَ يَسْمَعُ أَلْوَانَ الْأَعَاجِيبِ وَ ذُو التَّأْدِبِ فِي الْجَهِّالِ مُعْتَرِبٌ

“İlim akıl ile birlikte olursa onu keskinleştirir ama tecrübeler de aklı artırır.”

“Terbiye sahipleri cahiller arasında bir yabancı gibidir, çeşitli tuhaflıklar görür ve duyarlar.”²⁷²

Vâfir bahrinde;

إِذَا سَبَّ الْكِرَامَ مِنَ الْجَوَابِ وَ مَا شَيْءٌ أَحَبُّ إِلَى الْإِيمِ
أَشَدُّ عَلَى الْإِيمِ مِنَ السَّبَابِ مُتَارَكُهُ الْإِيمِ بِإِلَّا جَوَابِ

“Cahillerin en çok sevdiği şey bilgililere cevap almak için sövmektir.”

“Cahilleri cevapsız bırakmak de cahillere sövmekten daha beterdir.”²⁷³

²⁷¹ es-Sîrâfî, 31; İbnu'l-Enbârî, 45; el-Merzubânî, 47; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I*, 558.

²⁷² Abdurrahman Nacim Efendi, *Hediyetu'l-Umem ve Yenbe'u'l-Âdâb ve'l-Hikem*, Matba'atu Cerîdeti Beyrut, Beyrut h. 1308, 129; Ebû Ubeydullah Muhammed b. 'İmrân el-Merzubânî, *Nûru'l-Kabes el-Muhtaşar mine'l-Muktebes*, Tahkîk: Rudolf Sellheim, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964, 61.

²⁷³ el-Merzubânî, 63.

Mutekârib bahrinde;

وَقَبْلَكَ دَاوَى الْمَرِيضِ الطَّيِّبِ فَعَاشَ الْمَرِيضُ وَ مَاتَ الطَّيِّبُ
فَكُنْ مُسْتَعِدًّا لِذَاعِي الْفَنَاءِ فَإِنَّ الَّذِي هُوَ آتٍ قَرِيبٌ

“Senden önce hastayı doktor tedavi etti, hasta yaşadı doktor öldü.”

“Ölüm sebebine hazır ol şüphesiz o sebep yakındır.”²⁷⁴

Seri‘ bahrinde;

مَا أَسْمَجَ النَّسْكَ بِسَّالٍ وَأَفْبَحَ الثَّرْوَةَ مَا لَمْ تَكُنْ
عِنْدَ أَخِي جُودٍ وَ إِفْصَالٍ لَا خَيْرَ فِي الْحِرْصِ عَلَى حَالٍ
هَانَ عَلَى ابْنِ الْعَمِّ وَ الْحَالِ مَا وَقَعَ الْوَاقِعُ فِي وَرْطَةٍ
أَزْرَى بِهِ مِنْ رِقَّةِ الْحَالِ

“İbadetin en çirkini sorgulayarak yapılandır, cimriliğin en çirkini de zenginin cimriliğidir.”

“Servetin en çirkini de cömert ve iyi insanda olmayan servettir.”

“Hırs, genç için kötü bir araçtır, hırstan bir hayır da gelmez.”

“Kim ailesine muhtaç olursa, amcasının ve dayısının oğluna rezil olur.”

“Kimin başı bir belaya girerse de, fakirlikten daha kötü duruma düşer.”²⁷⁵

Müctess bahrinde;

كَفَّاكَ حَلًّا وَ زَيْتًا إِنَّ لَمْ يَكُنْ لَكَ حُلْمٌ
فَكِنَّرَةً وَ بُيُوتًا أَوْ لَمْ يَكُنْ ذَا وَ هَذَا
حَتَّى يَجِيئَكَ مَمُوتٌ تَطَّلُ فِيهِ وَ تَأْوِي
فَلَا يُعْرَكَ لَيْتٌ هَذَا عَفَافٌ وَ أَمْنٌ

“Yiyecek et bulamazsan sirke ve yağ sana yeter.”

²⁷⁴ es-Sîrâfî, 31; İbnu'l-Enbârî, 46; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn* ve 'n-Nuhât I, 558.

²⁷⁵ el-Merzubânî, 69.

“Eğer onları da bulamazsan bir dilim ekmek ile bir küçük ev de yeter.”

“Ölüm sana gelinceye kadar orada kalır ve barınırsın.”

“Bu senin için bir iffet ve cesarettir. Keşke zenginliğe aldanmasan.”²⁷⁶

Recez bahrinde;

حَسْبُكَ مِمَّا تَبْتَغِيهِ الْفُوتُ مَا أَكْثَرَ الْفُوتَ لِمَنْ يَمُوتُ

“Rızık ancak çabaladığın kadardır. Ölmüşlerin ne de çok rızıkları var!”²⁷⁷

Remel bahrinde;

بَطَلَ النَّحْوُ الَّذِي جَمَعْتُمْ دَاكِ إِكْمَالٍ وَ هَذَا جَامِعٌ
غَيْرَ مَا أَلْفَ عَيْسَىٰ بِنِ عَمْرٍ
وَهُمَا لِلنَّاسِ شَمْسٌ وَقَمَرٌ

“İsâ b. Amr’ın yazdıkları dışında topladıklarınız nahivin geçersizdir.”

“Şu toplayan, bu da tamamlayan. Yani bu ikisi insanlar için ay ve güneş gibidir.”²⁷⁸

Mutedârik bahrinde;

سُئِلُوا فَأَبَوْا فَلَقَدْ بَخُلُوا
فَلَيْسَ لَعَمْرُكَ مَا فَعَلُوا
أَبَكَيْتَ عَلَيَّ طَلِيلَ طَرَبًا
فَشَجَاكَ وَأَحْزَنَكَ الطَّلِيلُ

“Onlardan yardım istendi, ona karşı cimrilik ettiler, ömrüne yemin olsun ki kötü duruma düştüler.”

“Kalıntılara coşkuyla ağladın, kalıntılar seni üzdü ve hüznlendirdi mi?”²⁷⁹

²⁷⁶ el-Merzubânî, 70.

²⁷⁷ el-Merzubânî, 63.

²⁷⁸ el-Merzubânî, 58.

²⁷⁹ el-Kıfî, 377; el-Merzubânî, 60.

SONUÇ

Hicri 100-175, miladi 718-791 yılları arasında yaşayan Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, Emeviler döneminin sonu ile Abbasiler döneminin başlangıcına şahit olmuştur. Halil b. Ahmed, Emeviler dönemindeki edebî, kültürel ve ilmî hayattaki filizlenmelerin etkisiyle hayatını ilmî çalışmalara adanmış, Abbasiler dönemine denk gelen hayatıyla da ilmî çalışmalarında zirve noktasına ulaşmıştır. Arap edebiyatının altın çağında yaşamının verdiği altyapı da Halil b. Ahmed'in ilmî ürünlerini ortaya çıkarmıştır.

Halil b. Ahmed Basra'nın yetiştirdiği en önemli, müstesna alimlerden biridir. Halil b. Ahmed, sadece yaşadığı dönemdeki ilmî ve edebî etkenlerden değil, aynı zamanda Basra'daki ilmî ve edebî atmosferden de etkilenmiştir. Basra, yaşadığı dönemde önemli bir ilim merkezi haline gelmişti. Halil b. Ahmed de Basra'daki bu imkanları kullanmaya gayret etmiştir. Bu şekilde gerek zaman açısından, gerek de mekan açısından eserlerini ortaya çıkarabilecek imkanlara ve altyapıya sahipti. Halil b. Ahmed de bu imkanları ilmî hayata geçirmiştir. Halil b. Ahmed, karşılaştığı imkanları iyi bir şekilde değerlendirip fırsata çevirebilmiştir. Burada fırsat onun için sadece ilmî ürünler ortaya çıkarma fırsatıdır. Çünkü zenginlik içinde yaşamadığını bildiğimiz Halil b. Ahmed, ilmini sadece ilmî ürünler ortaya koyarak göstermiştir. Halil b. Ahmed için fırsat, herhangi bir ekonomik kazanç veya dünyevî bir çıkar olmamıştır. Halil b. Ahmed, ilim öğretmesi için teklif edilen paraları reddetmiş, babasından miras kalan bir bahçe ile geçinmeyi tercih etmiştir. İlmini sadece ilim için yapmıştır.

Halil b. Ahmed'in aynı zamanda mütevazı ve mütediyyin bir alim olduğunu belirtmek gerekir. Her yıl hacca gitmeye çalışmış, hacdayken bile yeni ilimler bulmak için dua etmiştir. Bu nedenle ilim Halil b. Ahmed için hayatında birinci öncelikliydi diyebiliriz. Çünkü Halil b. Ahmed, dualarında bile ilim isteyecek kadar ilimle meşgul olmuştur.

Basra'da panayırlardan ilmî halkalara, ilmî halkalardan mescitlere, sürekli ilmî ortamlar arayan Halil b. Ahmed, yeni hocalar da bulmaya da çalışmıştır. Farklı sosyokültürel özelliklere, farklı mezheplere veya görüşlere sahip hocalardan da istifade etmiştir. Çünkü Halil b. Ahmed için ilmin kimden veya nereden geldiği önemli

değildir. Halil b. Ahmed, sadece ilimin ne olduğu ile ilgilenmiştir. İlmin kimden gelirse gelsin makbûl olacağını düşünmüştür.

Halil b. Ahmed'in edindiği ve ortaya çıkardığı ilimleri kendisine saklamamış, öğrencilerine aktarmıştır. Halil b. Ahmed'in ilim öğrettiği öğrencileri de büyük alimler haline gelmiştir. Ayrıca öğrencileri, Halil b. Ahmed'in öğrettiği ilimler ile sadece meşhur olmamış, aynı zamanda, bu vesileyle zengin de olmuşlardır.

Halil b. Ahmed, daha önce kimsenin ortaya çıkarmadığı yöntemler ortaya çıkarmıştır. Kendisinin keşfettiği bir yöntem olan harflerin seslerine göre sıralanması sistemiyle geliştirilmiş sözlük yapımı, aruz ilimini sistemleştirmesi, harflerin harekelenme ve noktalanma sistemi, mûsikî gibi alanlarda yaptığı çalışmalar bunun kanıtı niteliğindedir.

Halil b. Ahmed, harflerin sıralanma sistemiyle aynı zamanda harflerin özelliklerini de ortaya çıkarmıştır. Onun bu sıralama sistemi kendisinden sonra gelen alimlere de kaynak teşkil etmiştir. Mûsikî iliminde de yine aynı şekilde temel prensipler ortaya çıkararak kendisinden sonra gelen alimlere bu alanda zemin hazırlamıştır.

Halil b. Ahmed, tüm ilimlerine ek olarak aynı zamanda bir şairdi. Ancak onun şairliği şiirler yazıp onları okuma amaçlı değildi. Günlük hayatta karşılaştığı durumlarda, çeşitli vesileler ile uygun bir ortam oluştuğunda, karşısındakilere veya muhataplarına karşı bir cevap verme sistemiydi. Halil b. Ahmed, şiiri bir mesaj verme amacı olarak inşad etmiştir. Bu nedenle bazıları bir beyitlik, bazıları da dokuz beyitlik olmak üzere çeşitli uzunluklarda, duruma ve kişilere göre değişen çeşitli şiirler inşad etmiştir.

Halil b. Ahmed tüm bu özelliklere sahip bir alim olarak şüphesiz müstesna bir alimdir. Onun geliştirdiği ilimler de asırlardır yaşamaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- el-Abbadi, Nidhal, Khdhair, Ahmed, al-Nasrawi, Adel, "Build Arabic Lexicon", [Arapça Sözlük Yapısı], *The International Arab Journal of Information Technology*, 8(2), Nisan 2011.
- Abdullah b. el-Mu'tez, *Tabakâtu's-Şu'arâ'*, Tahkîk: Abdussettâr Ahmed Ferâc, Dâru'l-Me'ârif, Mısır tsz.
- Abdurrahman Nacim Efendi, *Hediyetu'l-Umem ve Yenbe'u'l-Âdâb ve'l-Hikem*, Matba'atu Cerîdeti Beyrut, Beyrut h. 1308.
- Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, (2. Baskı), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.
- Algül, Hüseyin, "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XV.
- 'Atîk, Abdulaziz, *'İlmu'l-'Arûd ve'l-Kâfiye*, Dâru'n-Nahdeti'l-'Arabiyye, Beyrut 1987.
- Atilla, Emad, *Arap Lehçelerinde Harflerin Değişmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- 'Atfâr, Ahmed 'Abdulğafûr, *Muqaddimetu's-Şihâh*, (3. Baskı), Dâru'l-İlmi lil-Melâyîn, Beyrut 1984.
- Aycan, İrfan, Sariçam, İbrahim, *Emeviler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Azizova, Elnure, "Ukaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLII.
- el-Bedevî, Ahmed Muhammed, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî Sîre ve Nusûs*, (1. Baskı), Câmi'atu Kâryûnus, Bingazi 1994.
- Brockelmann, Carl, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî II*, (5. Baskı), Dâru'l-Me'ârif, Kahire tsz.
- el-Buhrânî, Seyyid, *el-'Arûd ve İkâ'u's-Ş'iri'l-'Arabî*, Matba'atu'l-Hey'eti'l-Misriyyeti'l-'Âmme Li'l-Kitâb, y.y.y. 1993.
- el-Curr, Halil, *Lârûs*, Librairie Larousse, Paris 1987.

- Çetin, Nihad M., “İslam Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi”, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İrcica Yayınları, İstanbul 1992.
-, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III.
- Çögenli, M. Sadi, *Gârîbu'l-Fıkh ve Lügat Kitapları*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1989.
- ed-Dânî, Ebû ‘Amr Osman b. Sa‘îd, *el-Muḥkem fî Naḳṭi'l-Meşâḥif*, (2. Baskı), Tahkîk: İzzet Hasan, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk 1997.
- Dayf, Şevkî *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Asru'l-'Abbâsî el-Evvel III*, (8. Baskı), Dâru'l-Me‘ârif, Kahire tsz.
- Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınları, Erzurum 1998.
- Demirayak, Kenan, Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatı'nda Kaynaklar*, (3. Baskı), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2000.
- ed-Dîneverî, İbnu Kuteybe, *eş-Şi'ru ve's-Şu'arâ' I*, (2. baskı), Tahkîk: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Me‘ârif, Kahire 1982.
- Durmuş, İsmail, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII.
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zubeydî el-Endelusî, *Ṭabaḳâtu'n-Naḥviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, (2. Baskı), Tahkik: Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim, Dâru'l-Me‘ârif, Kahire tsz.
- Ebû Bişr ‘Umer b. Osman b. Kânber Sîbeveyh, *el-Kitâb IV*, (2. Baskı), Tahkîk: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu Hâncî, Kahire 1982.
- Ebû İshak İbrahim b. es-Serî, *Me‘âni'l-Ḳurân ve İ'râbuhu*, (1. Baskı), Tahkîk: ‘Abdulcelîl ‘Abduhu Şelbî, ‘Âlemu'l-Ḳutub, Beyrut 1988.
- Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân III*, Tahkîk: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut tsz.
- Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî, *Sırru Şinâ'ati'l-İrâb*, (2. Baskı), Tahkîk: Hasan Hindâvî, Dâru'l-Ḳalem, Dimaşk 1993.

- Ebû'l-Hasan el-Mâverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, (4. Baskı), Nşr.: Muhammed Kerîm Râcih, Dâru İkra', Beyrut 1985.
- Ebû't-Tayyib 'Abdulvâhid b. Ali el-Luğavî el-Halebî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Faql İbrâhîm, Mektebetu Nahdetu Mısr, Kahire 1955.
- Emîn, Ahmed, *Duħa'l-İslâm II*, Mektebetu'n-Nahdeti'l-Mısrıyye, Kahire 1935.
- el-Fâhûrî, Hannâ, *el-Câmi' fî Tarihi'l-Edebi'l-'Arabî*, (1. Baskı), Dâru'l-Cîl, Beyrut 1986.
- Farmer, Henry George, *Masâdiru'l-Mûsikâ'l-'Arabiyye*, (Çev.: Hüseyin Nassâr), Mektebetu Mısr, Kahire tsz.
- Fârûk et-Tayyib el-Beşîr, *el-Edeb fî'l-'Asri'l-Emevî*, (2. Baskı), Câmi'atu'l-'Ulûm ve't-Teknûlûciya, Yemen 2010.
- el-Ferâhîdî, el-Halil b. Ahmed, İbnu Sikkît, er-Râzî, *Selâsetu Kutub fî'l-Hurûf*, Tahkîk: Ramazan Abduţtevâb, Mektebetu Hâncî, Kahire 1982.
- el-Ferâhîdî, el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Cumel fî'n-Nahv*, (1. Baskı), Tahkîk: Fahreddin Kâbâve, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985.
-, *Kitabu'l-Cumel fî'n-Nahv*, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, Nu: 4456, tsz., vr. 6-81.
-, *Risâle fî Hakîkati Hurûfi'l-Hecâi' ve Ma'nâhu*, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu, Nu: 3711, tsz., vr. 162.
-, *Tertîbu Kitâbi'l-'Ayn*, I, (1. Baskı), Tahkik: Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrrâ'î, İntişârât Usve, Kûm 1993.
- Ferrûh, 'Umer, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî II*, (4. Baskı), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1981.
- Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev.: Azmi Yüksel, Rahmi Er), İmaj Yayınları, Ankara 1993.
- Güner, Ahmet, "Dûmetu'l-Cendel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X.

- el-Hâşimî, Ahmed, *Mizânu'z-Zeheb fî Şinâ'ati Şi'ri'l-'Arab*, (3. Baskı), Tahkîk: Alaaddin 'Aṭiye, Mektebetu Dâru'l-Beyrûtî, y.y.y., 2006.
- Haywood, John A., *Arabic Lexicography*, (2. Baskı), E. J. Brill, Leiden 1965.
- el-Hemevî, Yâkût b. Abdullah, *M'ucemu'l-Buldân V*, Dâru Şâdır, Beyrut 1977.
-, *Mu'cemu'l-Udeba' V*, (1. Baskı), Nşr.: Ömer Faruk eṭ-Ṭabbâ', Muessesetu'l-Me'ârif, Beyrut 1999.
- İpekten, Haluk, *Aruz Ölçüsü*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1989.
- el-İş, Yûsuf, *Kıssatu 'Abkarî el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1982.
- Kemaleddîn Abdurrahman b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Ṭabaḳâti'l-Udebâ'*, (3. Baskı), Tahkîk: İbrahim es-Sâmarrâî, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün 1985.
- el-Kettânî, Muhammed Abdulḥayy, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (Çev.: Ahmet Özel), III, İz Yayınları, İstanbul 1993.
- el-Ḳıffî, Cemaleddîn İbnu'l-Hasan Ali b. Yûnus, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât I*, (1. Baskı), Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm, Dâru'l-Kutubi'l-Mısrî, Kahire 1950.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
-, *Arapça'da Müselles Lügatler ve Müellifleri*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1998.
- Koçak, İnci, "Ahfeş el-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, I.
- el-Maḥzumi, Mehdî, *el-Ferâhîdî 'Abkarî mine'l-Başra*, (2. Baskı), Dâru'ş-Şu'ûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, Bağdat 1989.
-, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*, (3. Baskı), Dâru'r-Râ'idi'l-'Arabî, Beyrut 1968.

- el-Merzubânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. ‘İmrân, *Nûru’l-Ḳabes el-Muhtaşar mine’l-Muḳtebes*, Tahkîk: Rudolf Sellheim, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1964.
- Mes‘ûd, Cubrân, *er-Râ’id*, (7. Baskı), Dâru’l-‘İlmi Li’l-Melâyîn, Beyrut 1992.
- el-Mısrî, Cemâleddin b. Nubate, *Serhu’l-‘Uyûn fî Şerhi Risaleti İbni Zeydûn*, Tahkik: Muhammed Ebû’l-Faḳl İbrâhîm, Daru’l-Fikri’l-‘Arabî, y.y.y., tsz.
- Muhtar, Cemal, “İslam’da Sözlük Çalışmaları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1985.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, z-l-ḳ mad., Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Nâsır, Muhammed b. Sâlih, *Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî el-‘Âlimu’l-‘Abḳarî*, Dâru’l-Ĝarbi’l-İslâmî, Beyrut 2005.
- Naşşâr, Hüseyin, *el-Mu‘cemu’l-‘Arabî Neş’etuhu ve Teṭavvuruhu*, (9. Baskı), Dâru’l-Mısr Li’ṭ-Ṭıbbâ‘ati, y.y.y., 1988.
- Neubauer, Eckhard, “Al-Khalil ibn Ahmad and Music”, Karin C. Ryding (Ed.), *Early Medieval Arabic Studies on Khalil ibn Ahmad*, Georgetown Üniversitesi Baskısı, Washington 1998.
- Nichelson, Reynold A., *A Literary of the Arabs*, Cambridge Üniversitesi Baskısı, Cambridge 1966.
- Onat, Naim Hazım, *Arapça’nın Türk Diliyle Kuruluşu I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.
- Özcan, Nuri, Çetinkaya, Yalçın, “Mûsiki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI.
- er-Râfi‘î, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, (1. Baskı), (Nşr: Muhammed Ali Beydûn), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2000.
- Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid*, Bahar Yayınları, İstanbul tsz.
- Savran, Ahmet, *Abbasi Edebiyatında Sûlîler ve Ebû Bekr es-Sûlî*, (2. Baskı), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1995.

- es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdullah, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, (1. Baskı), Tahkîk: Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru'l-İ'tisâm, Kahire 1955.
-, *Mâ Zekerahu'l-Kûfiyyûn mine'l-İdgâm*, (1. Baskı), Tahkik: Şabîh et-Temîmî, Dâru'l-Beyânî'l-'Arabî, Cidde 1985.
- es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât I*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Faql İbrahim, Maţba'atu 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâh, y.y.y., tsz.
-, *el-Muzhir fî 'İlmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ I*, Tahkîk: Muhammed Ahmed Câdu'l-Mevlâ, Muhammed Ebû'l-Faql İbrahim, Ali Muhammed el-Bicâvî, Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-Mısriyye, Beyrut tsz.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XV.
- Ya'qûb, Emîn Bedî', *el-Mu'cemu'l-Mufaşşal fî Cumû'*, (1. Baskı), Nşr.: Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Yaltkaya, Şerafeddin, *Muallakat Yedi Askı*, Şark İslam Klasikleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.
- Yanık, Nevzat H., *Arap Şiirinde Tasvir*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1995.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Sad.: M. Sadi Çögenli, Huzur Yayınları, İstanbul 2006.
- Yüksel, Ahmet, "İlk Dönem Arap Dilcilerinde Fonetik Çalışmalar", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24-25, 2007, (136-151).
- ez-Zayyât, Ahmed Hüseyin, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru Nahdeti Mısır, Kahire tsz.
- ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmu'n-Nubelâ' VI*, (11. Baskı), Tahkîk: Şu'ayb el-Erneût, VI. cildin tahkîki: Hüseyin el-Esed, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1996.
- ez-Züvey, Ahmed Muhammed Sâlim, "Sesbilimin Kurucusu el-Halil b. Ahmed", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Nacattin Hanay), 4, 2013, (195-227).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Rıdvan YEŞİLYURT
Doğum Yeri ve Tarihi	İskenderun/1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	Comenius Okul Ortaklığı 2012-2014
Çalıştığı Kurumlar	Çaldıran İmam Hatip Lisesi, Van, Muzafferda Güzide Pulur İ.H.O. İstanbul
İletişim	
E-Posta Adresi	ryesilyurt@msn.com
Tarih	28/12/2015